

शिक्षण संक्रमण

पुणे

वर्ष ९ वे

अंक - १

जुलै - २०२०

मासिक

पृष्ठ संख्या ५२

किंमत रु. २५/-

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे.

● दिनम्र अभिवादन ●

लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक

स्वामी विवेकानंद

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व
उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे
● जुलै २०२० : शके - १९४२

शिक्षण संक्रमण

◆ संपादक ◆

डॉ. अशोक भोसले
सचिव, राज्यमंडळ, पुणे

कार्यकारी संपादक

डॉ. शशिकांत चव्हाण
सहसचिव, राज्यमंडळ, पुणे

◆ सहायक संपादक ◆

श्री. गोवर्धन सोनवणे
संशोधन अधिकारी

◆ संपादक मंडळ ◆

सदस्य

डॉ. जयश्री अत्रे
श्री. ज्ञानेश बावीकर
निमंत्रित सदस्य
डॉ. दिलीप गरुड
श्री. सलिल वाघमारे
श्री. माधव राजगुरू

◆ सल्लागार मंडळ ◆

डॉ. शकुंतला काळे
अध्यक्ष, राज्यमंडळ, पुणे

सदस्य

श्री. तुकाराम सुपे
श्री. शरद गोसावी
श्री. कृष्णकुमार पाटील

लेखानुक्रम

■ सुट्टीचा वसंत आणि सर पहिल्या तासाची	प्रवीण दवणे	५
■ रसग्रहण कवितेचे - 'विंचु चावला'	डॉ. रामचंद्र देखणे	८
■ नव्या युगाचा नवा शिक्षक	डॉ. यशवंत पाटणे	१३
■ 'मराठी युवकभारती', इयत्ता बारावी	रेणू तारे	१६
■ संवेदनांचा फुलवू मळा	संजीवनी बोकील	२२
■ रसग्रहण कवितेचे - रंग माझा वेगळा	डॉ. सुजाता शेणई	२७
■ करिअर निवडीचे मानसशास्त्र	डॉ. शैलेश कुलकर्णी	३१
■ 'मरहट्टी सरिआ', इयत्ता बारावी	कमलकुमार जैन	३४
■ 'पालि पकासो', इयत्ता बारावी	माधव मेश्राम	३७
■ Yuvakbharati English, Std. XII :	Dr. Manjushree Sardeshpande	३९
■ रोग आणि प्रतिकारक्षमता	विवेक भालेराव	४१
■ रसग्रहण कवितेचे - समुद्र कोंडून पडलाय	संतोष शेणई	४४
■ शिक्षण संक्रमण - माझे अनुभव	संगीता अधापुरे	४९

'शिक्षण संक्रमण' हे मासिक मालक, महाराष्ट्र स्टेट बोर्ड ऑफ सेकंडरी अँड हायर सेकंडरी एज्युकेशन, पुणे यांच्यासाठी मुद्रक व प्रकाशक डॉ. अशोक बंडूजी भोसले यांनी डिलाईट प्रिंटर्स, १६-ए, हिमालया इस्टेट, शिवाजीनगर, पुणे-४११ ००५ येथे छापून स.नं. ८३२-ए, फायनल प्लॉट नं. १७८, १७९, बालचित्रवाणीजवळ, आधारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमागे, भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११ ००४ येथे प्रसिद्ध केले.

संपादक : डॉ. अशोक बंडूजी भोसले

- वार्षिक वर्गणी : रु.२००/- किरकोळ अंक रु. २०/-
- शिक्षण संक्रमण अंकाची वार्षिक वर्गणी 'सचिव, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे' किंवा 'SECRETARY, MAHARASHTRA STATE BOARD OF SEC & HIGHER SEC EDUCATION PUNE' यांच्या नावे राज्य मंडळाच्या वरील पत्त्यावर मनीऑर्डरने किंवा डिमांड ड्राफ्टने पाठवावी.
- अॅण्ड्राईड अॅप - मोबाईलच्या गुगल Play Store वर shikshansankraman सर्च करून डाऊनलोड करा.
- वेबसाईट - <http://shikshansankraman.msbshe.ac.in> अंकाविषयी अधिक माहिती पाहा.
Email : secretary.stateboard@gmail.com | Website : <http://www.mahahsscboard.maharashtra.gov.in> | फोन : ०२०-२५७०५०००
- अंकातील लेखांचे अन्यत्र कोठेही पुनर्मुद्रण करण्यासाठी राज्यमंडळाची पूर्वानुमती घेणे आवश्यक आहे.

महत्त्वाचे : या अंकात व्यक्त झालेली मते त्या त्या लेखकाची स्वतंत्र असतात; मंडळ त्यास सहमत असेलच असे नाही.

मनोगत ✍️

जुलै, २०२० चा शिक्षण संक्रमणचा अंक आपल्या हाती देताना माझ्या मनात संमिश्र भावना आहेत. खरं म्हणजे जूनच्या मध्यावर शाळा मुलामुलींनी गजबजून जातात आणि जुलैमध्ये कामकाज गती घेते; पण यावर्षी कोरोना विषाणुमुळे शालेय वातावरण स्तब्ध आहे. विद्यार्थी घरी बसून 'ऑनलाईन' शिक्षण घेत आहेत. 'शाळा बंद; पण शिक्षण सुरू' अशी आजची स्थिती आहे. याही स्थितीत काम करणाऱ्या शिक्षकांचे मनःपूर्वक अभिनंदन! परिस्थितीच्या रेट्यामुळे हा बदल आपणाला अपरिहार्यपणे स्वीकारावा लागतो आहे. मात्र याही बदलाला विद्यार्थी, शिक्षक, पालक सामोरे जातील आणि परिस्थितीवर मात करतील यावर माझा विश्वास आहे.

उच्च माध्यमिक प्रमाणपत्र परीक्षेचा निकाल जाहीर झाला आहे. उत्तीर्ण झालेल्या विद्यार्थ्यांना आनंद होणे स्वाभाविक आहे. त्यांच्या आनंदात आणि यशात आम्ही अंतःकरणपूर्वक सामील आहोत. यशस्वी विद्यार्थ्यांचे हार्दिक अभिनंदन! ज्यांना या परीक्षेत अपेक्षित यश मिळाले नसेल, त्यांनी नव्या उमेदीने पुन्हा परीक्षेला सामोरे जावे. अयशातूनही जीवनात नव्याने उभारी घेण्यातच जीवनाची सार्थकता असते.

जुलैच्या या अंकामध्ये 'सुट्टीचा वसंत आणि सर पहिल्या तासाची' हा प्रा. प्रवीण दवणे यांचा लेख, 'विंचू चावला' हे डॉ. रामचंद्र देखणे यांचे भारुडावरील रसग्रहण, प्रा. यशवंत पाटणे यांचा 'नव्या युगाचा नवा शिक्षक', संजीवनी बोकील यांचा 'संवेदनांचा फुलवू मळा' हे आणि इतर सर्वच लेख वाचनीय आहेत.

महाराष्ट्राचे माजी मुख्यमंत्री, हरितक्रांतीचे जनक, वसंतराव नाईक यांचा १ जुलै हा जयंतीदिवस, तसेच 'उठा, जागे व्हा आणि आपले ध्येय प्राप्त होईपर्यंत शांत बसू नका' असा तरुणांना संदेश देणारे थोर तत्त्वज्ञ स्वामी विवेकानंद यांचा ४ जुलै हा स्मृतिदिन. २०२० हे वर्ष म्हणजे लोकमान्य टिळकांचे स्मृतिशताब्दी वर्ष! टिळकांनी आपणाला स्वदेशी, स्वराज्य, राष्ट्रीय शिक्षण आणि बहिष्कार ही चतुःसूत्री दिली; तर 'स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे आणि तो मी मिळवणारच', असे इंग्रजांना ठणकावून सांगून तरुणांच्या मनात स्वराज्याची ज्योत जागवली. २०२० हे वर्ष अण्णा भाऊ साठे यांचे जन्मशताब्दी वर्ष! आपल्या वाणी-लेखणीने त्यांनी समाजाचे प्रबोधन केले. संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीतील त्यांचे योगदान कोण विसरेल? या सर्वच भारतपुत्रांना त्रिवार वंदन!

कोरोना विषाणूच्या या संसर्गजन्य परिस्थितीत अनेक अडचणी येतील, तरीही परस्पर सहकार्याने आणि अनुभवाचा पुरेपुर वापर करून शिक्षक त्यावर मात करतील आणि शैक्षणिक गुणवत्तेचे शिखर गाठतील असा ठाम विश्वास वाटतो. उज्ज्वल यशासाठी सर्वांना मनस्वी शुभेच्छा!

डॉ. शकुंतला काळे
अध्यक्ष,
राज्यमंडळ, पुणे.

सुट्टीचा वसंत आणि सर पहिल्या तासाची

प्रवीण दवणे

९८२०३८९४१४

ज्ञानाच्या बाबतीत आजची पिढी मागच्या पिढीपेक्षा अधिक पुढे आहे, असे लक्षात येते, त्यामुळे शिक्षकांचे ज्ञानसुद्धा विद्यार्थ्यांपेक्षा अधिक अद्ययावत असणे गरजेचे आहे आणि हे तेव्हाच होऊ शकते, जेव्हा शिक्षक स्वतः आयुष्यभर विद्यार्थी बनून ज्ञानग्रहण करतील. आपण शिक्षक आहोत, आपण जे सांगू ते विद्यार्थी ऐकतील, अशा भ्रमात शिक्षकांनी राहू नये. शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांसमोर पूर्ण तयारीनिशी जावे. याचा अर्थ खूप अभ्यास करून, विद्वत्तापूर्ण बोलणे म्हणजे अध्यापन असा नव्हे. पहिल्या तासालाच शिक्षक आणि विद्यार्थी यांचे एकमेकांच्या हृदयाशी नाते जुळावे, म्हणजे आपला पहिला तास शेवटचा ठरणार नाही. प्रा. दवणे यांनी त्यांच्या या लेखामध्ये शिक्षक कसा असावा, त्याचे अध्यापन कसे असावे, विद्यार्थ्यांशी त्याचे नाते कसे असावे, याबाबत केलेले विवेचन हे स्वतःला शिक्षक म्हणवून घेणाऱ्यांना अंतर्मुख करणारे आहे.

ज्याप्रमाणे विद्यार्थी सुट्टीची वाट पाहतात, त्याप्रमाणे आपणही सर्व सुट्टीची तितकीच वाट पाहत असतो. उन्हाळ्याची सुट्टी सावलीची सुट्टी व्हावी म्हणून मनात काहीतरी नवे-नवे बेत आपणही आखलेले असतातच की! एक महिन्यापूर्वी सारे स्टाफरूम म्हणजे पेपर तपासणीगृह झालेले असते. स्टाफरूमच्या उंबरठ्यावरून आत पाहिले, की बघणाऱ्याला मोठे मजेशीर दृश्य दिसते. मान खाली घालून (मान मोडून

म्हणा हवे तर!) प्रत्येकजण पेपर तपासताना जणू स्वतःला तपासत असतो. विद्यार्थ्यांच्या मनापर्यंत आपण पाहोचलो आहोत का? हे खऱ्या अध्यापकाला आपल्या वर्गाचे पेपर तपासताना कळते. बोर्डाचे पेपर तपासताना जवळ जवळ पंचवीस वर्षे किंवा त्याहूनही जास्त एक विलक्षण अनुभव घेतला. अनेक विद्यार्थ्यांचे अक्षर, व्याकरण, परिच्छेद पाडून मुद्देसूद लिहिणे इतके अप्रतिम असते, की मनास वाटते, ही उत्तरपत्रिका लिहिणाऱ्या विद्यार्थ्याला प्रत्यक्ष भेटावे. काही वेळा विद्यार्थ्यांचे इतके उत्कृष्ट निबंध मी (बारावी बोर्डाच्या परीक्षेतील विद्यार्थ्यांचे) वाचले आहेत, की पैकीच्या पैकी गुण दिले आहेत. एकदा मॉडरेटरने मला स्पष्ट शब्दात बजावले, “निबंधाला असे पैकीच्या पैकी गुण देऊ नका.” मी त्यांना विनंती केली, “तो तुमचा अधिकार आहे, तुम्ही ते कमी करा; कारण मी लेखक असूनही इतका उत्तम निबंध अशा वळणदार अक्षरांत लिहू शकणार नाही. उगीच लाल पेन हातात आहे म्हणून योग्य उमेदवाराचे गुण कापणे मला योग्य वाटत नाही.”

येथे हे सांगण्याचा मुद्दा एवढाच, की अध्यापकाच्याही चार पावले पुढे विद्यार्थी असू शकतात; म्हणून उत्तरपत्रिका ‘तपासणे’ ही स्वतःलाही तपासण्याची संधी आहे. माझे अध्यापन अधिक सखोल होत गेले असेल, तर ते बोर्डाचे पेपर तपासण्याची संधी घेतल्यामुळे. वार्षिक परीक्षेच्या उत्तरपत्रिका हे अध्यापकी व्यवसायाचे बोलके प्रगतिपुस्तक असते; म्हणूनच उत्तरपत्रिका तपासताना शिक्षकाची मानसिकता केवळ परीक्षकाची असू नये, तर नवे काही टिपू इच्छिणाऱ्या गुणी विद्यार्थ्यांची असली पाहिजे. उत्तरपत्रिका तपासताना मी हे कायम

लक्षात ठेवले होते, की मी प्रामाणिक विद्यार्थ्यांना अधिकाधिक न्याय कसा देऊ शकेन आणि त्यांच्यावर अन्याय तर अजिबातच होऊ द्यायचा नाही. वैयक्तिक राग, लोभ, शाळेतील खुज्या राजकारणाची चिडचिड, यांचा राग काढण्याची उत्तरपत्रिका तपासणे ही जागा नव्हे.

उत्तरपत्रिकांचा हा ऋतू सुट्टीच्या वसंत ऋतूत परावर्तित झाला आहे. इतर व्यावसायिकांपेक्षा अध्यापकांच्या सुट्टीचे व्यवस्थापन, ही एक निराळीच गोष्ट आहे. सुट्टी म्हणजे केवळ आराम! आळस! हे इतरांचे सुट्टी साजरा करण्याचे तंत्र आपल्या व्यवसायात असूच शकत नाही. सुमारे पंचेचाळीस दिवस, इतका प्रदीर्घ कालावधी असाच धरण फुटलेल्या पाण्यासारखा वाया घालवू देणे म्हणजे मिळालेल्या रत्नजडित क्षणांचा चक्काचूर करणे. सामान्य माणसाची सुट्टी साजरी करण्याची पद्धत आणि बुद्धिमान अध्यापकाची सुट्टी साजरी करण्याची पद्धत यात फरक असला पाहिजे. उमेदीचे आयुष्य 'मागे वळत नाही', हे विकसित होऊ इच्छिणाऱ्या अध्यापकाला वेळीच ध्यानात येते आणि मला वाटते, शालेय शिक्षण विभागाचे आणि शासनाचे कदाचित या दीर्घ सुट्टीमागे हेच धोरण असावे. एरव्हीची व्यावहारिक कामे, हजेरी, पर्यवेक्षण, गुणांकन इत्यादी करून कंटाळलेली मने जून महिन्याच्या पावसाळी वातावरणात जेव्हा विद्यार्थ्यांना भेटतात, तेव्हा शिक्षकांचीही माणूस म्हणून इयत्ता गुणवत्तेच्या दृष्टीने चार पावले पुढे सरकलेली असावी, ही अपेक्षा योग्यच आहे.

नव्या वर्षाचा पहिला तास, हा मागील पानावरून पुढे चालू असा असता कामा नये, तर एका अर्थाने तो अध्यापनसंधीचा, नवजन्माचा सोहळा असला पाहिजे. सरस्वतीच्या महापूजेला आपण निघत आहोत, अशी प्रसन्न मनःस्थिती विद्यार्थ्यांच्या समोर जाताना असायला हवी; मुले तीच असतील; पण त्यांच्या डोळ्यांत नवे कुतूहल असते. नव्या वर्षात आपल्याला

जर नवा वर्ग अध्यापनासाठी मिळाला असेल, तर तो दोन्ही बाजूंनी उत्सव असतो. पहिल्या पाचच मिनिटांत नव्या शिक्षकाला पाहून मुलांना आपले भविष्य कळते, तर शिक्षकालाही आपले आव्हान उमजते. पहिल्याच तासाला आपल्या वर्गाचे घाई-घाईत मूल्यमापन करू नये. काही अतिउत्साही शिक्षकांना शेरबाजीची सवय असते. 'डी' डिव्हीजन म्हणजे अगदीच बथ्थड 'यावर्षी तुमचा गुंड मुलांचा वर्ग मला मिळालेला आहे.' 'अगदीच आगावू मुले वाटली यावर्षीची' 'सगळा गाळ यंदा माझ्या वर्गात आला आहे.' संवेदनशील शिक्षक कधीही अशी उथळ शेरबाजी करीत नाहीत, तर बांधलेल्या अंदाजाने, 'आता या वर्गासाठी कुठले बरे नवे प्रयोग करता येतील?' याचा विचार व्रतस्थ अध्यापक करू लागतो.

पहिले एक-दोन तास वर्गात गप्पांचा मुक्तछंद हवा! गप्पा म्हणजे 'टाईमपास' नव्हे, की चकाट्या पिटणे नव्हे. त्यातून संपूर्ण वर्षासाठी एक नाते जडत असते. विद्यार्थ्यांचे आर्थिक व सामाजिक संदर्भ त्यातूनच शिक्षकांना कळतात. उगीच विद्वत्ता आहे, म्हणून भरभरून डोक्यावर ओतणे, म्हणजे यशस्वी अध्यापन नव्हे. आधी समोरच्या मनांच्या कुवतीचा विचार तर व्हायला हवा; म्हणूनच पहिल्या तासाच्या ह्या मनमोकळ्या गप्पा पुढच्या अध्यापनासाठी धावपट्टी ठरतात आणि विद्यार्थ्यांनाही विश्वास वाटतो, की यावर्षी आपल्याला समजून घेणारे, आपले 'जीवलग' असे कुणीतरी आले आहे.

पहिल्याच तासाला वर्षभरासाठी वचक बसावा म्हणून जर सात-आठ वेळा डस्टर आपटले, आठ-दहा जणांना उभे केले, तर पौगंडावस्थेत शिरू पाहणाऱ्या, या मुलांचा कायमचाच असहकार पत्करावा लागतो; म्हणूनच पहिला तास हा या वर्षाच्या आपल्या शेवटच्या तासाचा मायबाप असतो.

आपल्या ह्या पहिल्या तासाच्या मानसिक

प्रसन्नतेचे नियोजन करण्यासाठी सुट्टीचे व्यवस्थापन विचारपूर्वकच करणे हे गरजेचे आहे. फक्त 'गावी गेलो', 'पुष्कळ आंबे खाल्ले' हाच काही शिक्षकाच्या सुट्टीचा आनंद असू शकत नाही, तर 'व्यक्ती म्हणून राहून गेलेले जगणे', जगण्याचा तो एक 'संधीकाल' असतो. त्यात गडकिल्ले बघण्याचे नियोजन, राहून गेलेले वाचन, गाव आणि परिसरातील इतर यशस्वी व्यक्तिमत्त्वांच्या भेटीगाठी, जुने दर्जेदार चित्रपट बघणे, आपल्या जीवलग नातेवाईकांची विचारपूस, विशेषतः वृद्ध आणि अतिवृद्ध नातेवाईकांना आपण जेव्हा भेटायला जातो, तेव्हा त्यांना तर आनंद होतोच, त्यांच्यापेक्षा आपल्याला अधिक होतो; कारण आयुष्याचे उन्हाळे-पावसाळे जगलेल्या या चेहऱ्यांवरील निर्मळ हास्याचे चांदणे अनुभवणे हे आपल्या नव्या शैक्षणिक वर्षाचे शुभसंकेत असतात. ज्यांच्याकडे कधीच कुणी फिरकत नाही, अशा जवळच्या परंतु वर्षानुवर्षे न भेटलेल्या, म्हणून दूरच्या नातेवाईकांना भेटणे, हे सहृदय माणसाचे लक्षण आहे. कळत नकळत अध्यापनात करूणामय ओलावा येण्यासाठी त्याचा उपयोग होतो. हे सर्व क्षण शिक्षकांच्या आनंदाचे क्षण आहेतच की! पण नुसतेच पोकळ आनंदाचे क्षण नाहीत, तर भरलेल्या आनंदाचे क्षण आहेत.

बदलत्या वर्षात, विद्यार्थी जसा सातवीतून आठवीत जातो किंवा अकरावीतून बारावीत जातो, त्याप्रमाणे शिक्षकाचीसुद्धा बौद्धिक आणि मानसिक इयत्ता पुढे जाण्यासाठी ही दीर्घ सुट्टी मदत करू शकते; पण अर्थातच तशी आतून ओढ असेल तरच पाऊलवाटा गवसतात. अंतर्मन जे स्वप्न पाहते, त्यातूनच सत्याच्या वाटा अंकुरतात हे निश्चित. नव्या शैक्षणिक प्रगतीसाठी ही सुट्टी कमालीची उपयोगी पडू शकते. एखाद्या नव्या विषयाचे पदवीधर होण्याचे स्वप्न ज्यांनी पाहिले, असेल त्यांची पूर्वतयारी याच काळात होऊ शकते. ज्यांना प्रबंध लिहावयाचा आहे, ते विषयाचा शोध व मार्गदर्शकांच्या

भेटी, लेखनाचे वेळापत्रक याच वेळेत करू शकतात. हे सगळे करताना 'मॅडम, आता पीएच.डी चा तुम्हाला उपयोग तरी काय?' असे म्हणून तुम्हाला काहीच न करण्याचे प्रोत्साहन देणारे फुकटचे सल्लागार भेटतील, त्यांच्यापासून सावधपणे दोन हात दूर राहायला जमणे, हे प्रबंधलेखनाहूनही अवघड काम आहे. नवनव्या संशोधनाची ओढ, लेखन ही आपल्या व्यवसायाची अलिखित पात्रता आहे. उन्हाळ्याची सुट्टी नव्या उगवत्या पावसाची करायची असेल, तर आपलाच आपल्या विकासावर सक्त पहारा हवा! उमलणे, फुलणे ही जेव्हा निसर्गाची गरज होते, तेव्हाच उन्हाळ्यातही वसंत फुलतो ना! चैत्रपालवी फुलते, ती वैशाखाच्या वणव्याची रणरणती चाहूल लागते तेव्हाच. प्रतिकूलतेचे कोणतेही कारण न सांगता ज्ञानाने बहरत राहणे, हा खऱ्या शिक्षकाचा आतला निसर्ग असला पाहिजे. आपल्या आवडीच्या विषयाचे वाचन तासनतास करणारा व्यासंगाने भिजलेला माणूस जर शिक्षक असेल, तर नव्या पिढीचे केवढे भाग्य!

मृगनक्षत्राचा वारा आला, की पहिल्या पावसाच्या काही सर्रीनंतर शेतकरी नव्या उमेदीने शेतात पेरणी करण्यासाठी सुसज्ज होतो; परंतु त्याआधी दूरदृष्टीच्या शेतकऱ्याने शेताची नांगरणी, वखरणी केलेली असते. शिक्षक नावाच्या कसदार शेतकऱ्याचे हे नांगरणी-वखरणीचे दिवस आहेत. जुने तण उपटून फेकून देण्याचे. नव्या बियांना स्वच्छ जमीन आणि नव्या अंकुरांना नवे आकाश देण्याचे हे दिवस आहेत. मी आपल्याला जीवलग मैत्रीच्या नात्याने सांगू इच्छितो, 'उन्हाळ्याची सुट्टी मनाच्या मशागतीची केलेली असेल, तरच येत्या जूनचा पाऊस (निदान पावसाळी आभाळ) नव्या बियांना निमंत्रण देईल आणि मग पुलंच्या शब्दांत 'झाडही फुलेल आणि माळीही ! विद्यार्थीही फुलतील आणि शिक्षकही.'

रसग्रहण कवितेचे
विंचू चावला : संत एकनाथ
(इयत्ता बारावी)

डॉ. रामचंद्र देखणे
९५०३२६३०४६

आज गावात वाडीच्या मंडळीचे 'सोंगी भारूड' होणार, ही वार्ता गावातच नाही, तर साऱ्या पंचक्रोशीत पसरली. गावामध्ये हरिनाम सप्ताह चालू होता. सकाळी ज्ञानेश्वरी ह्या ग्रंथाचे सामूहिक पारायण, दुपारी प्रवचन, संध्याकाळी हरिपाठ, रात्री कीर्तन, भजन, हरिजागर असा नित्याचा कार्यक्रम होता. संपूर्ण गाव भक्तिरसात न्हाऊन निघाले होते. रात्रीचे कीर्तन उभे राहिले आणि गावातली म्हातारी-कोतारी, बाया-बापड्या, पोरं-सोरं देवळाच्या आवारात जमू लागली. कीर्तनाचा पूर्वराग संपला, तेव्हा देऊळ, सभामंडप आणि देवळाचा आवार गावकऱ्यांनी गच्च भरला होता. आज भारूड पाहायला आणि ऐकायला पंचक्रोशीतील श्रोतृवर्ग मोठ्या संख्येने जमला होता. भारूड हे केवळ ऐकायचे नसते, तर पाहायचे असते. संत विचारांचे एक प्रासादिक दालन भारूडातून उभे राहते म्हणून भारूडाला 'श्राव्य' आणि 'दृक्' म्हणजे 'दृश्य' अशी दोन्ही मूल्ये लाभली आहेत. कीर्तन संपले आणि वाडीकर मंडळीचे भारूड उभे राहिले.

मध्यभागी अर्धगोलाकार अशी सारी भजनीमंडळी आणि टाळकरी बसले होते. मध्यभागी वीणेकरी, दोन बाजूला मृदंगवादक आणि बाजूला एक पेटीवादक. वारकरी सांप्रदायिक पद्धतीप्रमाणे थोडे पंचपदी भजन आणि 'रूप पाहता लोचनी' हा रूपाचा अभंग गायला गेला. 'पुंडलिक वरदा'चा जयजयकार झाला. श्रोतृवर्गानिही त्या जयजयकारात भाग घेतला आणि जयजयकाराने अवघे वातावरण दुमदुमून निघाले. भारूडाचा निरूपणकार (निवेदक) सांगू लागला. मंडळी खेडेगावातली रम्य पहाट. अल्पावधीतच सूर्यनारायण दर्शन देणार असतो. झाडावर पाखरांचा चिवचिवाट, पाणवठ्यावर तुरळक तुरळक वावर वाढायला लागलेला. देवळातली पहाटेच्या

विंचू चावला वृश्चिक चावला ।

कामक्रोध विंचू चावला...

तम घाम अंगासी आला ॥१॥

पंचप्राण व्याकुळ झाला ।

त्याने माझा प्राण चालिला ।

सर्वांगाचा दाह झाला ॥१॥

अगं ग ग ग ग विंचू चावला

मनुष्य इंगळी अति दारुण ।

मग नांगा मारिला तिने ।

सर्वांगी वेदना जाण ।

त्या इंगळीची ॥२॥

अगं ग ग ग ग विंचू चावला

ह्या विंचवाला उतारा ।

तमोगुण मागे सारा ।

सत्त्वगुण लावा अंगारा ।

विंचू इंगळी उतरे झरझरां ॥३॥

अगं ग ग ग ग विंचू चावला

सत्त्व उतारा घेऊन ।

अवघा सारिला तमोगुण ।

किंचित राहिली फुणफुण ।

शांत केली जनार्दन ॥४॥

अगं ग ग ग ग विंचू चावला

काकडआरतीची घंटा वाजायला लागते आणि त्या घंटेच्या निनादात गोठ्यातल्या जनावरांच्या गळ्यातल्या घाटीचा आवाज एकरूप होऊन जातो. लवकर दूध प्यायला मिळावं म्हणून वासरे हंबरू लागतात. गावातल्या बाया-बापड्या जात्यावर दळायला लागतात आणि जातं दळताना संत जनाबाईंच्या जात्यावरच्या ओव्या गातात,

सुंदर माझं जातं गं।

फिरतं बहुतं ।

ओव्या गाऊ कौतुके तू

येरे बा विठ्ठला...

बाईचं जात्यावर दळण दळणं, जात्यावरची ओवी म्हणणं आणि जनावराचं हंबरणं... यातून लोकस्वरनादाची जणू त्रिवेणीच इथं आवतरते. सारा गाव हलकेच जागे व्हायला लागतो, तो वासुदेवाच्या टाळ-चिपळीच्या आवाजानं. हातातला टाळ-चिपळ्या वाजवीत. पायातले चाळ नाचवीत मोरपिसांचा टोप घातलेला हा वासुदेव रामप्रहरी अंगणात उभा आहे. आता भजनकरी टाळकरी

विठ्ठल...विठ्ठल...विठ्ठल...

हे भजन पदन्यासाच्या ठेक्यात सुरू करतात आणि टाळमृदंगाच्या ठेक्यात नाचत नाचत ह्या भजनाच्या जयजयकारातच भारुडातल्या वासुदेवाचं आगमन होतं. संत एकनाथांनी पारंपरिक वासुदेवाला भारुडामध्ये आध्यात्मिक प्रबोधनकाराच्या भूमिकेतून एका सांस्कृतिक उंचीवर नेऊन ठेवले आहे. भारुडातील वासुदेव हे लोकसंस्कृतीचे आणि लोकभूमिकांचे एक प्रासादिक रूप आहे. त्याची वेशभूषाही त्याच्या प्रासादिकतेला साजेशी अशीच. डोक्यावर मोरपिसांचा टोप, अंगात घोळदार अंगरखा, हातामध्ये टाळ, पायात चाळ, गळ्यात माळ, एका हातात चिपळ्या, काखेत झोळी, भारुडातल्या वासुदेवाचा पेहरावही काहीसा रूपकात्मक आहे. 'ज्ञान' हे संपूर्ण विश्वाला व्यापून राहिले आहे. त्याने विश्वव्यापी ज्ञानाचा

घोळदार अंगरखा घातलाय. सात्त्विकतेचे प्रतीक म्हणून गळ्यात माळ, हातात टाळ आहेत. भारतीय तत्त्वज्ञानातील ब्रह्म-मायेच्या चिपळ्या त्याने हातात घेतल्या आहेत. नादब्रह्माचा पावा तो वाजवतो आणि सत्कर्मचे, सदाचाराचे आणि संतविचाराचे तो दान मागतो. 'विठ्ठल-विठ्ठल' ह्या भजनाच्या ठेक्यात प्रथम गोलाकार नाचू लागतो आणि सर्व देवदेवतांची नावे घेत 'दान पावलं - दान पावलं' म्हणत गिरकी घेऊन आपल्या आगमनाने सर्वांना आकर्षित करतो.

कर जोडोनि विनवितो तुम्हा ।

तुम्ही वासुदेव वासुदेव म्हणा ॥

ह्या भारुडावर पदन्यास करीत वासुदेवाचे भारुड संपते. पुन्हा 'विठ्ठल...विठ्ठल...' हे भजन ठेक्यात सुरू होते. ह्या भजनाच्या ठेक्यात हातातली काठी पुढे-मागे नाचवीत नाचवीत होरा सांगणारा 'जोशी' येतो. डोक्यावर मुंडासं, कपाळावर आडवे गंध, डोळ्यांवर गोल भिंगाचा चष्मा, अंगात अंगरखा नाहीतर सदरा-जाकीट, गळ्याभोवती उपरणे, सोगा सोडलेले धोतर असा हा जोशी विनोदी भविष्य सांगून श्रोत्यात खसखस पिकवतो. भारुडातला जोशी ही विनोदी भूमिका असली, तरी एका प्रबोधनाच्या भूमिकेतून तो म्हणतो,

'मनाजी पाटील देहगावीचा ।

विश्वास धरू नका त्याचा ।

एका जनार्दनी कंगाल जोशी ।

होरा सांगतो लोकाशी ।

शरण जा सद्गुरुशी ।'

तो मानवी जीवनातील मूल्यांची जाग आणून देण्यासाठी विवेकाचा होरा सांगतो. देहगावीच्या म्हणजे देहाच्या मनाजी पाटलाची म्हणजे 'मनाची' अवस्था मांडतो. आत्मनिर्भरतेचा संदेश देतो आणि सारे शिवार हे माणुसकीने भरून जावे, म्हणून सद्गुरुला शरण जाण्याचा उपदेश करतो.

'जोशी' हे भारुड संपते. आता कोण येणार,

म्हणून साऱ्यांचे लक्ष वेधलेले. तेवढ्यात अंगावर जोरजोरात कडाक्याचे फटके मारत थयथयाट करीत कडकलक्ष्मीचे आगमन होते. ‘बये दार उघड’ अशी आरोळी देत कडकलक्ष्मी म्हणजे पोतराज प्रत्येक माणसाच्या अंतरंगात दडलेल्या देवत्वाला ‘दार उघड’ म्हणजे ‘प्रकट हो’ असे आवाहन करतो. विकार विकृतींवर कडाक्याचे फटके मारतो. त्याच्या ह्या भयंकर नृत्य प्रवेशाने आसमंत दुमदुमून जाते.

यानंतर वेडी, मला दादला नको गं बाई, भुत्या, गोंधळी, चोपदार बुरगुंडा, नंदीबैल, वासना ओढाळ गाय... अशी वेगवेगळी भारुडे सादर होतात आणि या भारुडाच्या आध्यात्मिक मंचावर खऱ्या अर्थाने कलेचा रंग उभा राहतो. भजनाचा ठेका चालू असतो, तेवढ्यात प्रेक्षकातून मध्येच कुणीतरी उठून मोठ्यांदा ओरडू लागतो...

अगं गं गं गं गं गं

विंचू चावला....

विंचू चावल्यानंतर होणाऱ्या वेदना, अस्वस्थता आणि विंचू चावल्यानंतरची अवस्था ही त्याच्या अभिनयातून तो इतक्या समर्थपणे उभी करतो, की त्या माणसाला खरोखरच विंचू चावला आहे आणि त्याच्या वेदनेने तो आत्यंतिक व्याकूळ झाला आहे, अशीच भावना श्रोत्यांमध्ये होते.

‘विंचू चावला’ हे नाथांच्या भारुडातील एक अतिशय लोकप्रिय भारुड आहे. त्याला गायनाचे, सादरीकरणाचे, अभिनयाचे, विनोदाचे, नाट्याचे, संवादाचे आणि आध्यात्मिक निरूपणाचेही मूल्य लाभल्याने हे भारुड खूपच लोकाभिमुख झाले आहे. त्यातील अर्थ समजावून घेतल्यावर संत एकनाथांनी ‘विंचू चावला’ या भारुडात त्याकाळी खेडेगावात स्वाभाविकपणे घडणाऱ्या लौकिक कृतींवर अलौकिक तत्त्वचिंतनाचे एक रूपक कसे उभे केले आहे, हे लक्षात येते.

माणसाला विंचू चावला की त्याला आत्यंतिक

वेदना होऊ लागतात. त्या वेदना असह्य होऊन तो तळमळू लागतो. मग त्या विंचवाचे विष उतरविण्यासाठी काही उपचार केले जातात. काही उपाय शोधले जातात. कालांतराने विंचू उतरतो आणि माणूस पूर्वस्थितीला येतो. हा अनुभव प्रामुख्याने ग्रामीण भागात, शेतीच्या कामात वारंवार घडत असतो. विंचू-दंश, त्याच्या वेदना, व्याकूळता, हे सारे दृश्य सर्वानाच ज्ञात होते. लोक ते पाहत होते. संत एकनाथ महाराज म्हणतात, की विंचू नावाचा विषारी किडा चावला, तरीही होणाऱ्या वेदना किती असह्य असतात. मग इथे तर कामक्रोधरूपी विंचू चावला आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानाने काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर हे सहा विकार सांगितले आहेत. ते विकार माणसाची विवेकबुद्धी संपवितात आणि मनाला विकृतीकडे नेऊन खूप यातना देतात. एकनाथ महाराजांनी म्हटले आहे,

कामक्रोध मद मत्सर शरिरी ।

रात्रंदिवस निर्धारी छळिताती ।

त्यातील ‘काम-क्रोधाचा’ विंचू चावला तर विकार-विकृतींच्या किती प्रभावी वेदना होतात याची जाणीव ह्या भारुडातून संत एकनाथांनी करून दिली आहे आणि ह्या काम-क्रोधाच्या वृश्चिक दंशावरचा उतारा, म्हणजे प्रभावी उपायदेखील सांगितला आहे.

खरे तर मानवी जीवन विकारमुक्त व्हावे, म्हणजे ते आनंदाची अनुभूती घेईल, असे असताना मानवी जीव हा विषय वासनेच्या आहारी जाऊन त्यातच रमतो. त्यातूनच काम-क्रोध उत्पन्न होतात आणि जिवाला दुःखे भोगायला लागतात; पण आपल्याला ही दुःखे का भोगावी लागली याची जाणीव जेव्हा होते, तेव्हा कुठेतरी विवेक जागा होतो आणि तो ओरडू लागतो, की मला कामक्रोधरूपी विंचू चावला आहे. त्याने ‘तम’ म्हणजे अज्ञान-अंधकाराचा आणि तमोगुणाचाही घाम फुटला आहे. माझा प्राण जातो आहे. पंचप्राण व्याकूळ झाला आहे, असे मला

जाणवते आहे. प्राण चालला म्हणजे ह्या विकार-विकृतींमध्ये मी माझे स्वत्व आणि सात्त्विकता गमावतो आहे. कामक्रोधादी विकारांनी जिवार प्रभाव पाडणे म्हणजेच हा विंचू चावणे होय. विकार-विकृतींचे परिणाम भोगणे म्हणजेच सर्वांगाचा दाह होणे होय. ही दाहकता मांडताना 'पंचप्राण व्याकूळ झाला' असे म्हटले आहे. आपल्या शरीरात प्राण, अपान, व्यान, उदान आणि समान हे पाच प्रकारचे पंचप्राण आहेत. या प्राणांमुळे इंद्रियांना विविध प्रकारची शक्ती प्राप्त होते. थोडक्यात प्राण म्हणजे जीवन चालविणारी शक्ती. विकारांच्या प्रभावाने जीवन शक्तीच निस्तेज झाली आहे. ही आत्यंतिक अगतिकता, 'पंचप्राण व्याकूळ झाला' या शब्दांनी व्यक्त केली आहे. 'इंगळी' ही एक मोठ्या विंचवाची जात आहे आणि इंगळी प्रकारातला विंचू चावला तर वेदनांची भयानकता खूपच मोठी असते. इथे मनुष्य इंगळी चावली आहे. मनुष्य इंगळी म्हणजे 'कामासक्ती'. तिचे स्वरूप 'दारुण' म्हणजे भयंकर असे आहे. ह्या कामासक्तीच्या स्त्रीरूप मनुष्य इंगळीने नांगा मारला आणि सर्वांगात तिच्या वेदना होऊ लागल्या. म्हणजे कामासक्तीमुळे जीव सारखा तडफडू लागला. आत्यंतिक दुःखाच्या खाईत जाऊन बुडाला. मानवी जीवनात तीन प्रकारचे गुण असतात. सत्त्वगुण, रजोगुण आणि तमोगुण. ह्या त्रिगुणाने देह भरलेला असतो.

ह्या विंचवाला जर काही उतारा म्हणजे उपाय असेल, तर तो म्हणजे आपल्यातीलच तमोगुण मागे सारून सत्त्वगुणाचा अंगारा लावणे होय. रजोगुणाचा संबंध तमोगुणाशी जोडल्याबरोबर विंचवाने जिवार विकारांच्या नांग्या मारल्या; पण ह्या तमोगुणाला दूर सारून जर जीव सत्त्वगुणाचा अंगारा लावेल, म्हणजे सत्त्वगुणाकडे वळेल, तर ह्या इंगळीचे विष झरझरा उतरू लागेल. सात्त्विकता अंगी बाळगणे, हाच त्यावर उपाय ठरतो आणि मनुष्यइंगळीचे विष उतरून जीव वेदनामुक्त होऊ लागतो. जीव सुखी होतो.

सत्त्वगुणाचा उतारा दिला म्हणजे सत्त्वगुणाची मात्रा दिली. अवघा तमोगुण संपला आणि सत्त्वगुणाने जीव भरून गेला. वेदनारहित झाला. विंचू पूर्ण उतरला तरी ज्या जागेवर तो चावला, त्या जागी थोडी फुणफुण राहतेच. तसेच सत्त्वगुणाच्या प्रभावाने रजोगुण संपला. तमोगुण नाहीसा झाला आणि फक्त सत्त्वगुणच शिल्लक राहिला, अशावेळी 'मी सत्त्वगुणी आहे' ही फुणफुण शिल्लकच राहिली आता, ती सत्त्वगुणाच्याही अहंकाराची फुणफुण कशी जाणार? संत एकनाथ महाराज म्हणतात,

किंचित राहिली फुणफुण ।

शांत केली जनार्दन ॥

जनार्दनस्वामींच्या कृपेनेच म्हणजे सद्गुरुकृपेने ह्या सत्त्वगुणाच्या अहंकाराची फुणफुणही संपते ते अहंकार घालवितात आणि जीव विकारमुक्त आणि अहंकारमुक्त होऊन आनंदाच्या मार्गावरून वाटचाल करू लागतो. एका विंचूदंशाच्या गमतीशीर प्रकरणावर संत एकनाथ महाराज ह्या भारुडातून विचारतत्त्वाचे, जीवनमूल्यांचे आणि अध्यात्मचिंतनाचे केवढे विचारविश्व उभे करतात. एखाद्या लौकिक प्रसंगाला अलौकिकात नेण्याची हातोटी संत एकनाथांच्या ठायी किती होती, हे या भारुडावरून लक्षात येते. माणसाने विकारमुक्त जीवन जगावे, हा संदेश संत एकनाथांनी ह्या भारुडातून दिला आहे.

भारुड हे मराठीतील एक प्रभावी रूपककाव्य आहे. संतसाहित्याच्या भव्य प्रासादिक विश्वातील ते एक लोकवाङ्मयीन समृद्ध दालन आहे. संतांनी आपल्या वाङ्मयातून सामाजिक नैतिकतेला आवाहन केले. सामाजिक विषमता, भेदभाव, अंधश्रद्धा, श्रेष्ठ-कनिष्ठत्व यावर जोरदार हल्ला करून सामाजिक समतेचा आणि एकात्मतेचा संदेश दिला. माणुसकीच्या गाभाऱ्यातून देवत्वाची आणि दिव्यत्वाची अनुभूती दिली. साधे, सोपे, सर्वांना समजेल, रुचेल, पचेल असे लोकाभिमुख रसाळ वाङ्मय म्हणून संतसाहित्य

अक्षरत्वाला पोहोचले आहे. खेडोपाड्यापर्यंत जिभेजिभेवर ते खेळत आहे. ह्याच समृद्ध आणि सर्वव्यापी संतवाङ्मयातून भारुडांचा जन्म झाला आणि संतसाहित्याचे लोकवाङ्मयीन गोजिरे रूप 'भारूड' प्रकारातून साकार झाले.

संत ज्ञानदेवांच्या अगोदरपासून महाराष्ट्राच्या लोकजीवनाला काहीतरी सांगणारा, शिकविणारा आणि जाता-जाता प्रबोधन करणारा लोककलाकारांचा वर्ग ह्या महाराष्ट्रात वावरत होता. वाघ्यामुरळी, भराडी, गोंधळी, वासुदेव, कडकलक्ष्मी, पिंगळा, पांगुळ, सरवदा, भांड, जोशी, शकुनी, बाळसंतोष, नंदीबैलवाला, जोगी, भुत्या यांसारख्या लोकभूमिका गावागाड्यात येत होत्या. आपल्या पारंपरिक लोककलांमधून लोकांचे मनोरंजन करत होत्या आणि त्यांच्या कला आविष्कारातून जाता जाता नीतीच्या चार गोष्टी सांगून लोकांचे प्रबोधन करत होत्या. ह्या भूमिका म्हणजे लोकप्रबोधन घडविणारी अंगणा-अंगणातील विद्यापीठे होती. संतांना आपले विचार समाजाच्या तळागाळापर्यंत न्यायचे होते. ते त्यासाठी माध्यम शोधत होते. मग अशा प्रतिकात्मक लोकभूमिकांमधून रूपकात्मक पद्धतीने तत्त्वज्ञानाची, अध्यात्मविचारांची आणि विवेकाची मांडणी करीत मराठीमध्ये भारुडे उदयास आली.

भारूड हा शब्दच मुळी 'बहुरूड' वरून आला आहे. भार म्हणजे जनसमुदाय आणि त्यावर आरूढ झालेले जनसमुदायाचे गीत ते 'भारूड' होय, तर भारलेले गूढ त्यात व्यक्त होते, ते भारूड होय. गावगाड्यातील ह्या लोकभूमिकांबरोबरच लोकाचार, खेळ, सण, उत्सव, दरबारी विषय, पशू, पक्षी, कृषी, बाजारहाट, दैवी भूमिका, कूटे-कोडी अशा गावगाड्यातला व्यापून राहिलेल्या सर्व बहुरूड विषयांवर भारुडे लिहून संतांनी मराठी लोकजीवनाचे भावविश्वच त्यातून फुलविले आहे.

महाराष्ट्रातील वारकरी संप्रदाय, समर्थ संप्रदाय, नाथ संप्रदाय, दत्त संप्रदाय, महानुभाव संप्रदाय, नागेश संप्रदाय आदी सर्वच संप्रदायांनी भारूड या प्रकारातून वाङ्मयनिर्मिती करून आध्यात्मिक व सामाजिक प्रबोधन घडविले आहे. मराठीतील संत ज्ञानदेव, संत नामदेव, संत जनाबाई, संत चोखोबा, संत तुकोबाराय, निळोबाराय, समर्थ रामदास, रामी रामदास, केशवस्वामी, दासोपंत, शिवलिंग केसरी, जोगा परमानंद, रमावल्लभदास, दासतुका, मध्वमुनीश्वर, शेखमहंमद, माणिकप्रभू यांसारख्या आणि आणखीही काही संतांनी भारुडे लिहून सामान्यांच्या अनुभवविश्वाला पारलौकिकाचा स्पर्श देऊन अध्यात्मतत्त्वाचा उत्कट भाव प्रकट केला आहे.

तथापि भारूड म्हटले, की आपल्या डोळ्यांसमोर उभे राहतात ते संत एकनाथ. नाथांनी भारुडाला साहित्याच्या शिखरावर आरूढ करण्याचे काम केले. संत एकनाथांच्या भारुडांची संख्या, त्यांची वैशिष्ट्य, विविधता, लोकभूमिकांचा वापर, विनोदाची आणि आत्मबोधाची बहर आणि समाजातील विविध स्तरांतून त्याचा झालेला प्रसार लक्षात घेता नाथांनी भारुडाला खऱ्या अर्थाने लोकाभिमुख केले. नाथांच्या प्रबोधनकारी लोकशिक्षकांची आणि त्यातील लोकोन्मुख वृत्तीची साक्ष पटते ती भारुडांमधून.

जागतिक स्तरावर ज्यावेळी इंग्लंडमध्ये प्रसिद्ध नाटककार शेक्सपिअर यांची नाटके गाजत होती. तो नाटकांतून एक प्रभावी रंगमंचाला म्हणजे 'थिएटरला' उभे करत होता, तेव्हा भारतात काय घडत होते? संत एकनाथ, वासुदेव, गोंधळी, विंचू, भराडी यांच्या माध्यमातून भारुडांच्या रूपात अंगणाअंगणांत एक समर्थ रंगमंच उभा करत होते. जर शेक्सपिअर आणि संत एकनाथ महाराजांची भेट झाली असती, तर शेक्सपिअर गौरवाने म्हटला असता,

एकनाथा तुझा रंगमंच भव्य ।

नाटकाला दिव्य, तुवा केले ॥

नव्या युगाचा नवा शिक्षक

डॉ. यशवंत पाटणे

९४२२६०६१७७

कोरोनाच्या विषाणूमुळे सारे जगच स्तब्ध झाले आहे. एका अनिश्चित वातावरणामुळे सर्वचजण भांबावलेले आहेत. गोंधळलेली मुलं, शिक्षक व हैराण झालेले पालक हे 'शाळा बंद, पण शिक्षण चालू ठेवणे' यासाठी धडपडत आहेत. यातूनच नवा शिक्षक तयार झाला आहे. त्यांना ऑनलाईन शिक्षणाची वाट सापडली आहे. शाळेत जमण्यासाठी बंदी ही संधी साधून शिक्षक आनंददायी शिक्षणाची वाट शोधत आहेत. नव्या युगाचा हा प्रयोगशील व तंत्रस्नेही शिक्षक समाजाचा तारणहार होत आहे.

'मूठभर रुपये मिळाल्यानेच जर तुम्हाला हर्ष होत असेल, तर समजून असा की तुम्ही आपल्या हर्षवृत्तीला चुकीचे वळण देत आहात.' स्वामी विवेकानंद यांच्या ह्या उद्गारातून मानवी प्रवृत्तीचे दर्शन घडते. अर्थात एक गोष्ट सत्य आहे, पैसे कमवायलासुद्धा ज्ञान लागते. ज्ञान देणे, पैसे कमावणे आणि आनंद घेणे, ह्या गोष्टी एकमेकांशी पूरक असल्या तरी त्यातला प्राधान्यक्रम महत्त्वाचा आहे. पैसे कमावणे हेच केवळ आनंदप्राप्तीचे प्रयोजन नाही. त्या प्राप्तीतच आनंद मानत गेलो, तर ज्ञानदानाच्या नावाखाली आसुरी वृत्ती वाढू शकतात आणि अशा स्वभावाचे लोक बेदिक्कतपणे वाट्टेल ते करू शकतात आणि वाट्टेल तसा सावळा गोंधळ घालू शकतात.

आपल्याला कामाचा मोबादला मिळत नसेल, तर अस्वस्थ वा दुःखी होणे स्वाभाविक आहे; पण केवळ पैशासाठीच काम करणारी माणसे आणि त्यातच सुख मानणारी माणसे व्रतस्थ सेवाभाव किती

जपतील आणि मुळात आपल्या शिक्षकी पेशाचे पावित्र्य किती जपतील, या विषयी साशंकता वाटते.

खरं सांगायचं तर, आपल्या जगण्यातील आनंदाचा प्राधान्यक्रमच आपली प्रवृत्ती सिद्ध करतो. शिकविण्यात आनंद घेणारा शिक्षक विद्यार्थ्यांचे भविष्य सुंदरपणे घडवीत असतोच, शिवाय तो स्वतःचे जीवनही सार्थकी लावत असतो. ज्ञानसंपन्न आणि ध्येयवादी शिक्षक लाभणे हे विद्यार्थ्यांचे सद्भाग्य आणि शाळेचे भूषण असते.

सध्याचा काळ हा शिक्षण क्षेत्रातील संक्रमणाचा आहे. कोरोनाच्या विषाणूमुळे आपण सारेच जण एका विचित्र वास्तवाला सामोरे जाताना भांबवलो आहोत. एका अनिश्चित वातावरणामुळे भेदरून गेलेलो आहोत. एप्रिल-मेच्या उन्हाळी सुट्टीतला मुलांचा मोकळेपणा आणि जून-जुलैमध्ये ओसंडून वाहणारा उत्साह कोठेच दिसला नाही. नव्या वह्या-पुस्तकांचा गंध ह्या विषारी वातावरणात पार विरून गेला. कित्येक शाळांच्या इमारती विलगीकरणाच्या कामासाठी वापरल्या जाताहेत. कित्येक शिक्षक ह्या महामारीच्या आपत्तीत अग्रेसर आहेत. घरेदारे धास्तावली आहेत. अशा परिस्थितीत बालकांना आणि पालकांना धीर आणि आधार देण्याची भूमिका शिक्षकांच्या वाट्याला आली आहे. आशावादी शिक्षकच इतरांना स्फूर्ती आणि प्रेरणा देत असतो. भलेही शाळा बंद असतील; पण शिक्षण सुरू असेल; कारण वर्गाच्या चार भिंतीच्या पलीकडे जाऊनही शिकता येते, शिकविता येते, हा धडा शिकण्याची संधीच विद्यार्थ्यांना आणि शिक्षकांना प्राप्त झाली आहे.

महाराष्ट्राला शिक्षण विकासाची आणि विस्ताराची मोठी परंपरा लाभली आहे. शिक्षणाची दिशा आणि स्वरूप ठरविण्यासाठी १९६४ साली नेमलेल्या कोठारी

आयोगाची दखल घेऊन आपल्या महाराष्ट्र राज्याने श्वेतपत्रिका प्रसिद्ध करण्याचा देदीप्यमान इतिहास रचला आहे. जनतेचे जीवन, त्यांच्या गरजा, अपेक्षा आणि आकांक्षा विचारात घेऊन शैक्षणिक कार्यक्रम आणि उपक्रम हाती घ्यावे लागतात. तत्कालीन शिक्षणमंत्री मधुकरराव चौधरी यांनी शिक्षणापासून कोणीही वंचित राहू नये; म्हणून त्यावेळी जे मत व्यक्त केले ते आजही चिंतनीय आहे.

ज्ञानदानाची मंदिरे या ना त्या कारणाने बंद झालेली असल्याने बाहेर राहावे लागणे ही जितकी चिंतेची बाब आहे, तितकेच आत आलेल्यांना आपण काय देतो, हेही महत्त्वाचे आहे. दूध म्हणून पाणी मिश्रित दूध किंवा पीठ मिश्रित पांढरे पाणी आपण देऊ लागलो, तर नव्या पिढ्यांचे आपण काही भले करत आहोत, असे मला वाटत नाही. व्यक्ती वा समाज बलवान करावयाचा असेल, तर नुसते शिक्षण नव्हे, तर कसदार शिक्षण सर्वांना मिळायला पाहिजे. कस नसलेले शिक्षण देऊन फार तर शिक्षण दिल्याचे फुका समाधान आपणास मिळू शकेल; पण ते परिणामशून्य असेल. नव्हे त्यातून निराळे प्रश्न निर्माण होऊ शकतात.

आपण पाहतो आहोत, ज्ञानाच्या कक्षा झपाट्याने रुंदावत आहेत. सध्यातर पहिली ते उच्च पदवीपर्यंतच्या शिक्षणक्रमाच्या कालावधी बाबतही फेरविचार करण्याची वेळ आली आहे. नियमित अभ्यासक्रम शिकवताना शिक्षकांनी मूल्यसंस्काराबरोबरच कौशल्याधिष्ठित व्यवसायांचे मार्गदर्शन विद्यार्थ्यांना करण्याची गरज आहे. भारतीय संविधान, समाजरचना आणि जीवनक्षमतांचा विकास यांचा दूरगामी विचार डॉ. राधाकृष्णन आयोग आणि कोठारी आयोगाने केला. त्याप्रमाणे सामाजिक व शैक्षणिक परिवर्तनासाठी काही बहुमोल शिफारशी केल्या. त्या शिफारशींची अंमलबजावणी किती झाली हा भागही महत्त्वाचा आहे; कारण सध्याच्या कारोनाच्या काळातही अनेक शिक्षणतज्ज्ञांनी शिक्षणाची परंपरा खंडित होऊ नये म्हणून मोलाच्या सूचना दिल्या आहेत, लेख लिहिले

आहेत. त्यानुसार विद्यार्थ्यांच्या आयुष्याची दिशा आणि स्वरूप ठरविणे, ही बाब अत्यंत निकडीची झाली आहे.

आतापर्यंत आपली शिक्षणप्रक्रिया ही विद्यार्थ्यांशी प्रत्यक्ष संवाद साधत ऑफलाईन पद्धतीने वर्गावर्गात सुरू होती. आता ही लाईन ऑफ झाली आहे. वर्ग खोल्या बंद आहेत, त्या पुन्हा सुरू होतील, गजबजतील.. शाळेची घंटा वाजे.. पण तोपर्यंत कोरोनाच्या आपत्तीमुळे शिक्षकांनी आणि विद्यार्थ्यांनी इतर काही पर्याय निवडून शिक्षणप्रक्रिया प्रवाही ठेवली पाहिजे. ऑनलाईन शिक्षण हा त्यातील एक पर्याय आहे.

काळाची गरज ओळखून ज्यांना पावले टाकता येतात, त्यांनाच द्रष्टे प्रकाशयात्री म्हणतात. शिक्षक हे व्रत आहे. लेकरांची मने घडविता घडविता राष्ट्र घडविण्याची शक्ती शिक्षकांच्याकडे असते. त्यांच्या विचारधनावरच समाजजीवन संपन्न होत असते. त्यांच्या जगण्यातला आनंद विद्यार्थ्यांच्या उत्कर्षावर अवलंबून असतो. केवळ पगार मिळतो म्हणून आनंद मानत गेलो, तर विवेकानंदांनी म्हटल्याप्रमाणे आपण आपल्या हर्षवृत्तीला चुकीचे वळण देतो आहोत. यासाठी परिस्थितीचे गांभीर्य ओळखून शिक्षकांनी जागरूक आणि प्रयोगशील असले पाहिजे. जागतिक पातळीवरील आव्हाने पेलण्यासाठी तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून कसदार आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देण्यासाठी सज्ज असले पाहिजे. पारंपरिक साचेबद्ध शिक्षण पद्धतीमध्ये काळानुरूप बदल करून विद्यमान परिस्थितीत सक्षम, सुजाण आणि कुशल मनुष्यबळ निर्माण करण्याचे आव्हान स्वीकारले पाहिजे.

शाळा बंद आणि शिक्षण सुरू ह्या ध्येयाने प्रेरित होऊन ई-लर्निंगद्वारे विद्यार्थ्यांना शिक्षण प्रक्रियेशी बांधले पाहिजे. दूरदर्शन, भ्रमणध्वनी आणि इतर प्रसारमाध्यमांद्वारे विद्यार्थ्यांशी पालकांशी संवाद साधला पाहिजे. इंटरनेट आणि रेंज तसेच भ्रमणध्वनी आणि संगणक उपलब्धतेच्या समस्या ह्या शिक्षण प्रक्रियेत अडसर ठरताहेत. तसेच तंत्रज्ञानाची कौशल्ये

स्वतःमध्ये विकसित करण्यात काही शिक्षक उदासीन असलेले दिसताहेत; पण त्यांची ही उदासीनता, अलिप्तता विद्यार्थ्यांना विकासापासून वंचित ठेवण्याचे कारण होऊ शकते, हे त्यांनी लक्षात घेतले पाहिजे.

विद्यार्थ्यांना ज्ञानाची गोडी लागावी म्हणून जसे जंपिंग म्हटले की शिक्षक उडी मारून दाखवायचे, रनिंग म्हटले की जागेवर पळण्याची नकल करायचे, तसे कदाचित ऑनलाईन शिकविताना करता यायचे नाही किंवा घरात असे काही करायला संकोच वाटण्याची शक्यता आहे; पण तंत्रज्ञानाचा कुशलतेने वापर करण्याची कला शिक्षकांनी आत्मसात करून मुलांच्या मनात शिकण्याची ओढ निर्माण केली पाहिजे. गुरुदेव रवींद्रनाथानी पारंपरिक शिक्षणाला छेद देण्यासाठी मुलांच्या हाती वादचे दिली. वृक्षगीते लिहिली. नाचण्या-बागडण्यासाठी गाणी दिली, रंग, ब्रश, कागद दिले. फुलासारखे फुलण्यासाठी मुलांच्या जीवनाला सूर दिले. माणसाची प्रत्येक कृती ही चैतन्याचा आविष्कार व्हावा म्हणून त्यांनी शिक्षणाची साचेबंद चौकट बदलली.

शिक्षण म्हणजे ज्ञानाची साधना आणि कलेची उपासना असते. एका ठिकाणी मुलांना पाळीव प्राणी आणि जंगली प्राणी शिकवताना शिक्षकांनी दिवाळीच्या किल्ल्यांवर मांडावयाची प्राण्यांची चित्रे आपल्या खोलीतल्या टेबलावर सुबकतेने मांडली आणि मोबाईलच्या ऑपवरून शिकविता शिकविता कॅमेरा त्या चित्रांवरून फिरविला.. मला सांगा.. हा आनंद किती मौल्यवान आहे. शेवटी आनंद देणे आणि घेणे हेच खरे शिक्षण आहे. कित्येक वेळा अडचणींच्या, कमतरतेच्या वा तक्रारीच्या नावाखाली दडल्यामुळे अशा आनंदाला पारखे होण्याची शक्यता आहे. नव्या बदलांचा स्वीकार करून आपणही काही नवे प्रयोग केले पाहिजेत. काही शिक्षकांनी You Tube चॅनेल सुरू करण्यापासून वेबसाईट डेव्हलपमेंटचं काम स्वतः करण्याचा एक स्तुत्य उपक्रम राबविल्याचे वाचनात आले आहे. वैज्ञानिक प्रगतीचा लाभ नव्या पिढीला मिळाला पाहिजे.

प्रसिद्ध ग्रामीण लेखक र. वा. दिघे यांच्या 'पाणकळा' कादंबरीत भुजाबाने विचारले आहे, 'आज तुकारामबुवा जिवंत असते, तर त्यांनी अभंगात काय लिहिले असते?' या प्रश्नाचे उत्तर देताना आनंदरावाने फार मार्मिक भाष्य केले आहे, त्यांनी अभंग लिहिले नसते; देहूला शास्त्रीय प्रयोगशाळा काढली असती. हे विधान वैज्ञानिक प्रगती आणि दूरदृष्टीशी निगडित आहे. कोरोनाच्या महामारीने साऱ्या जगाला वेढले असल्यामुळे समाजव्यवस्थेवर परिणाम झाला आहे. यातून तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने मार्ग काढून मानवी जीवन चैतन्यमय केले पाहिजे. संतश्रेष्ठ ज्ञानदेवांनी म्हटले आहे,

शून्य जैसैं गृह । का चैतन्येवीण देह ।

तसै जीवित तें संमोह । ज्ञानहीना ॥

जसे देहाचे आणि चैतन्याचे नाते, तसे जीवनाचे आणि ज्ञानाचे आहे. ज्ञानाविण जीवन म्हणजे प्राणाविना देह आहे. अज्ञानामुळे, अविदचेमुळे किती अनर्थ घडतात, याचे चित्र शतकापूर्वी महात्मा फुले यांनी उभे केले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जीवन उत्कर्षासाठी संघर्ष करण्यापूर्वी प्रथम शिका अशी साद घातली. शिक्षण हे मानवी प्रगतीचे आणि सामाजिक परिवर्तनाचे साधन आहे. ती एक उच्च साधना आहे. कर्मवीर भाऊराव पाटील, महर्षी कर्वे, शिक्षणमहर्षी बापूजी साळुखे, डॉ. पंजाबराव देशमुख यांच्यासारख्या ज्ञानतपस्वींनी शिक्षणाकडे गंभीरपणे पाहिल्यामुळे ज्ञानाधिष्ठित समाजाची उभारणी झाली. आज आपल्यापुढे आव्हान आहे ते त्यांनी सुरू केलेला ज्ञानयज्ञ तेवता ठेवण्याचे. ज्ञानाने लेकरांची मने प्रज्वलित ठेवण्यासाठी शिक्षकांनी अधिकाधिक प्रयोगशील आणि तंत्रस्नेही होऊन लेकरांच्या उद्धारास आणि राष्ट्राच्या उन्नतीस हातभार लावला पाहिजे. यासाठी शिक्षण संक्रमणाच्या ह्या काळात नव्या युगाचा नवा शिक्षक हाच समाजाचा तारणहार झाला पाहिजे.

मराठी युवकभारती

(इयत्ता बारावी)

रेणू तारे

९४२३५८६२८६

इयत्ता १२ वीचे 'युवकभारती' चे पाठ्यपुस्तक खरोखरच 'मराठी' भाषेच्या 'सर्वच महत्त्वाच्या पैलूंचा समावेश असलेले पुस्तक आहे. विशेष प्रकारचे स्वाध्याय, उपयोजित मराठी भाषेवर आधारित कृती, भाषेची विविध उपयुक्त कौशल्ये या सर्व वैशिष्ट्यांमुळे हे पाठ्यपुस्तक मराठी भाषेच्या अभ्यासकाला अत्यंत उपयुक्त मार्गदर्शक ठरेल यात शंका नाही.

प्रत्येक व्यक्तीच्या जडणघडणीमध्ये भाषा हा फार महत्त्वाचा घटक आहे. भाषा ही संस्कृतीची वाहक आहे. कुठलीही संस्कृती ही प्राकृतिक नसून संस्कारित असते. संस्कृतीच्या संस्काराचे काम कळत-नकळतपणे भाषा करत असल्यामुळे भाषाशिक्षणाचे महत्त्व उल्लेखनीय आहे. पाठ्यपुस्तक हे भाषाशिक्षणाचे मुख्य साधन आहे. पाठ्यपुस्तकाच्या योग्य उपयोगाने अध्यापनात सुसूत्रता तर येतेच, त्याचबरोबर अभ्यासाला योग्य ती दिशा मिळते. विद्यार्थ्यांना कृतिप्रवण शिक्षण देण्यात अभ्यासक्रम व पाठ्यपुस्तकाची भूमिका महत्त्वाची ठरते. क्षमताधिष्ठित, कौशल्याधिष्ठित व कृतिप्रवण अभ्यासक्रम हे इयत्ता बारावी मराठी युवकभारतीचे वैशिष्ट्य आहे. भाषिक व भावनिक विकास, साहित्यिक मूल्ये, मानवी जीवनमूल्ये या सर्वांचा साकल्याने विचार करून पाठ्यपुस्तकाची रचना करण्यात आली आहे.

पाठ्यपुस्तकाची सुरुवात भारताच्या संविधानाने झालेली असून प्रथेप्रमाणे राष्ट्रगीत व प्रतिज्ञा या दोन्हींचाही समावेश आहे. प्रस्तावना पाठ्यपुस्तकाची उत्सुकता वाढवणारी आहे. भाषिक कौशल्ये आणि पाठ्यपुस्तके यांचा संबंध जवळचा आहे. या अनुषंगाने इयत्ता बारावीमधील मराठी भाषा विषयाच्या अध्ययन-अध्यापनाची उद्दिष्टे विचारात घेऊन क्षमता विधाने निश्चित केली आहेत. श्रवण, भाषण-संभाषण, वाचन, लेखन, अध्ययन कौशल्य आणि भाषाभ्यास व लेखन

या सहा क्षेत्रांमध्ये सर्व क्षमता विभागलेल्या आहेत. ही सर्व क्षेत्रे एकात्म असून या क्षमताविधानांचा संबंध पाठ्यघटक व कृतींशी जोडलेला आहे.

पुस्तकाच्या अनुक्रमणिकेत एकूण सहा भागांचा समावेश आहे. पहिल्या आणि दुसऱ्या भागात सहा 'गद्य' घटक व सहा 'पद्य' घटक दिले आहेत. भाग तीनमध्ये 'कथा' या साहित्यप्रकाराचा परिचय करून दिला आहे. तसेच त्याला जोडून प्रातिनिधिक स्वरूपात नामवंत कथाकारांच्या दोन कथा दिल्या आहेत. भाग चार 'उपयोजित' मध्ये मुलाखत, माहितीपत्रक, अहवाल, वृत्तलेख या घटकांचा समावेश आहे. भाग पाच 'व्याकरण व लेखन' यात वाक्यप्रकार, वाक्यरूपांतर, समास, प्रयोग, अलंकार यांचा समावेश आहे, तर लेखनात निबंधाचा अंतर्भाव केला आहे. भाग सहामध्ये 'परिशिष्टे' अंतर्गत पारिभाषिक शब्द, साहित्य अकादमी पुरस्कारप्राप्त साहित्यिकांची नावे व साहित्यकृती, शब्दार्थ व वाक्प्रचार यांचा समावेश आहे.

गद्यविभाग : परिचय व वैशिष्ट्ये :-

वेचक आणि वेधक गद्य साहित्यप्रकारांशी परिचय हेच उद्दिष्ट नजरेसमोर ठेवून मराठी युवकभारतीतील गद्यपाठांची निवड केली आहे. गाभाभूत घटक, जीवनकौशल्ये, मूल्ये, भाषिक क्षमता या सगळ्यांचा साकल्याने विचार करून जुन्या-नव्या साहित्यिकांच्या साहित्याची प्रातिनिधिक स्वरूपात ओळख करून देण्यात आली आहे.

प्राचार्य शिवाजीराव भोसले यांच्या 'वेगवशता' या पाठात अधिक वेग माणसाच्या जीवनाला कसा घातक ठरतो याचे विवेचन आहे. समाजातील आजची स्थिती बघितली तर एक गोष्ट लक्षात येईल, की आजच्या काळात समाजात आर्थिक समृद्धी वेगाने आली आहे. हा वेग माणसाला भान हरपायला लावणार आहे. भौतिक सुखाच्या, वेगाच्या व वाहनाच्या आहारी गेलेल्या प्रत्येकाला वैयक्तिक चिंतन करायला लावणारा असा हा पाठ आहे.

शिवराज गोर्लेलिखित 'आयुष्य... आनंदाचा उत्सव' हा पाठ विद्यार्थ्यांना सकारात्मक जीवनशैलीकडे घेऊन जाणारा आहे. आज छोट्या छोट्या गोष्टींमुळे नैराश्य येऊन आत्महत्या करण्याकडे कल वाढतो आहे; परंतु लहान गोष्टीतही आनंद कसा भरून राहिलेला असतो, याची दृष्टी लेखकाने दिली आहे. निसर्ग, संगीत आणि पुस्तके यांच्या सहवासात मनुष्याला निराशा कधीच येत नाही, या तीनही गोष्टी माणसाला एकटे पडू देत नाहीत, हाच संदेश या पाठातून लेखकाने दिला आहे.

अनुराधा प्रभुदेसाई यांच्या 'वीरांना सलामी' या पाठात अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत सीमेवर कर्तव्य बजावणारे सैनिक आणि भारतीय नागरिक यांच्यातील घट्ट स्नेहबंध व्यक्त होतो. भारतीय सैनिकांच्या अतुलनीय कार्याची ओळख या पाठात होतेच, पण त्याचबरोबर आपण समाजातील एक घटक या नात्याने जबाबदारीने वागण्याचे भानही हा पाठ देतो. राष्ट्रनिष्ठा, राष्ट्रीय एकात्मता, संवेदनशीलता, सर्वधर्मसमभाव, श्रमप्रतिष्ठा, या मूल्यांचा अंतर्भाव 'वीरांना सलामी' या पाठात आहे.

डॉ. यू. म. पठाण यांच्या 'रेशीमबंध' या पाठातून निसर्ग आणि माणूस यांचे आदिबंध व्यक्त होतात. या ललितलेखातून लेखकाची निसर्गात रमणारी जीवनाभिमुख व आस्वादक दृष्टी दिसते. उत्तम ललितगद्याचा नमुना म्हणून रेशीमबंध या पाठाकडे बघता येते. आशय व अभिव्यक्तीची अभिन्नता व एकात्मता, भाषिक सौंदर्य, घाटाचा सुडौलपणा, शब्दांचे लावण्य या सर्वांची प्रतीती रेशीमबंध अभ्यासताना विद्यार्थ्यांना येईल.

वसंत सबनीसलिखित 'दंतकथा' हा पाठ विनोदी ललितलेख आहे. मार्मिक निरीक्षणशक्ती आणि सहज उत्स्फूर्त शैली हे या पाठाचे वैशिष्ट्य आहे. मानवी जीवनातील उणिवा, सर्वसामान्य व्यथा याची उकल विनोदी वृत्तीने व कौशल्याने 'दंतकथा' या पाठात केली आहे. हलक्याफुलक्या आणि खेळकर लेखणीचा हा पाठ विद्यार्थ्यांना निश्चितच आवडेल.

मंगेश तेंडुलकरांच्या 'रंगरेषा व्यंगरेषा' या आत्मचरित्रातील निवडक उतारा विद्यार्थ्यांना अभ्यासासाठी आहे. आत्मचरित्र या महत्त्वाच्या

वाङ्मय प्रकाराची ओळख या पाठातून होते. मंगेश तेंडुलकरांनी आपल्या जडणघडणीच्या काळातील अनुभव मोकळेपणाने सांगितले आहेत. हा पाठ विद्यार्थ्यांना प्रेरणा देणारा आहेच; पण त्याचबरोबर स्त्री-पुरुष समानता, संवेदनशीलता, सौजन्यशीलता, श्रमप्रतिष्ठा या नैतिक मूल्यांचा परिचय करून देणाराही आहे.

पद्यविभाग : परिचय व वैशिष्ट्य :-

पद्यपाठांची निवड करताना काव्याची स्वाभाविक आवड विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण करणे हे एकमेव उद्दिष्ट नसून काव्यवाचनाने भाषेची समज अधिकाधिक अचूक बनावी, हाही उद्देश त्यात आहे. ग्रामीण, निसर्गविषयक, गझल, भारूड, मुक्तछंदात्मक अशा विविध काव्यप्रकारांचा परिचय करून देण्यात आला आहे.

पद्यपाठामध्ये श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांच्या 'बहु असोत सुंदर..' या लोकप्रिय महाराष्ट्र गीताचा समावेश काव्यानंदासाठी केलेला आहे. महाराष्ट्र भूमीच्या अनेकविध वैशिष्ट्यांचा गौरवपूर्ण उल्लेख या गीतात आहे.

कल्पना दुधाळरचित 'रोज मातीत' या कवितेत कष्टकरी शेतकरी महिलेचे मनोगत व्यक्त झाले आहे. शेतकरी कुटुंबात जन्मलेल्या कल्पना दुधाळ यांच्या कवितेला मातीचा गंध आहे. प्रत्यक्ष शेती करताना शेतकरी स्त्रिया, पशुपक्षी, निसर्ग या संदर्भातील उत्कट अनुभवच कवयित्री आपल्या कवितेतून मांडते. शेतकरी, स्त्रियांची सुखदुःखे, कष्ट शब्दांच्याद्वारे व्यक्त करण्याचे कसब कवयित्री कल्पना दुधाळ यांना चांगले साधले आहे; म्हणूनच त्यांची कविता सामान्य न राहता वैश्विक होते.

मराठी कवितेच्या क्षेत्रात संस्मरणीय कामगिरी केलेल्या बा. भ. बोरकर यांची 'रे थांब जरा आषाढघना' ही कविता पाठ्यपुस्तकात आहे. नादमाधुर्य, अर्थसघनता व भावसमृद्धता या वैशिष्ट्यांमुळे बोरकरांची कविता आजही चिरनूतन आहे. आषाढातील निसर्गाचे वर्णन करताना कवीची प्रतिभासंपन्नता व सौंदर्यवादी रसिकदृष्टी प्रत्ययास येते.

साठोत्तरी मराठी कवितेत स्वतंत्र स्थान लाभलेले सुरेश भट यांची 'रंग माझा वेगळा' ही गझल अभ्यासणे म्हणजे हृदयंगम अनुभव आहे. गझल हा

काव्यप्रकार सुरेश भट यांच्यामुळे सामान्य रसिकांमध्ये लोकप्रिय झाला आहे. प्रतिमांचे नावीन्य आणि आशयाची उत्कटता हा त्यांच्या गझलेचा गाभा आहे. कवीच्या रंगांची जात वेगळी असून त्याला दुःखाच्या रंगाचे अस्तर आहे; म्हणूनच त्यांची ही गझल वेगळी आहे. प्रस्तुत गझलेचे वेगळेपण अनुभवताना सुरेश भटांच्या कलंदर व्यक्तिमत्त्वाची ओळख होते.

आध्यात्मिक व नैतिक शिकवण देणारे मराठीतील रूपकात्मक नाट्यगीत म्हणजे भारूड होय. भारूड हा भक्तीचे महत्त्व सांगणारा लोकसंगीताचा एक प्रकार आहे. 'विंचू चावला' हे संत एकनाथ महाराजांचे सुप्रसिद्ध आणि नाट्यमय भारूड आहे. विविधता, गेयता, विनोद, नाट्यमयता या वैशिष्ट्यांमुळे एकनाथांची भारूडे लोकप्रिय आहेत. मनोरंजनाद्वारे लोकशिक्षण ही एकनाथांच्या भारूडांची खासियत आहे. मूल्यांची शिकवण देणारे हे प्राचीन साहित्य नव्या युगाच्या जीवनशैलीशी जोडणारे आहे.

सुप्रसिद्ध कवी, कादंबरीकार, समीक्षक, संपादक व चित्रकार असे बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व असलेले वसंत आबाजी डहाके यांची 'समुद्र कोंडून पडलाय' ही कविता सद्यस्थितीच्या वर्तमानावर भाष्य करणारी आहे. शहरातील अफाट गर्दी, अवाढव्य विस्तार व यातूनच बालकांच्या वाट्याला येणारा एकाकीपणा या कवितेत रेखाटला आहे. मुक्तछंदात्मक अशा रचनेतून कवीची वास्तववादी जीवनदृष्टी प्रत्ययास येते.

आंबेडकरी चळवळीतील आणि विद्रोही साहित्यातील स्त्री साहित्यिकांमध्ये स्वतःचे वेगळे स्थान निर्माण करणाऱ्या कवयित्री म्हणजे हिरा बनसोडे होय. स्त्रियांचे जीवनानुभव व्यक्त करणारी 'आरशातील स्त्री' ही कविता सर्वांच्या मनावर गारुड करते. जीवनानुभव व्यक्त करण्यासाठी आशयाला अनुरूप असा मुक्तछंद कवयित्रीने स्वीकारला आहे. 'स्व'शी संवाद साधताना गद्यसदृश्य निवेदनातून विविध अर्थ प्रतीत करणारी व अंतर्गत संवादी लय असलेली 'आरशातली स्त्री' निश्चितच वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

साहित्यप्रकार : कथा : परिचय व वैशिष्ट्ये :-

कथा हा प्राचीन साहित्य प्रकार आहे. अनादिकालापासून माणसाला कथेचे आकर्षण आहे. भावाविष्कार, सादरीकरण, सुश्राव्यता, मनोरंजन आणि

बोध या विशेषांमुळे कथा आजही लोकप्रिय आहे.

सध्याच्या काळात कथेच्या सादरीकरणाला विशेष महत्त्व आले आहे. अभिवाचन व कथाकथनाच्या माध्यमातून उत्तम साहित्य लोकांपर्यंत पोहोचविले जाते. कथाकथन व अभिवाचन या क्षेत्रात अनेक व्यावसायिक संधी उपलब्ध आहेत.

भाषा ही जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात व्यापलेली आहे. भाषेमागे कालिक, सामाजिक व सांस्कृतिक संदर्भ आहेत. भाषा आणि साहित्य यांच्या माध्यमातून मानवी जीवनमूल्यांचा संस्कार शिक्षणप्रक्रियेत गृहीत असतो. साहित्याच्या माध्यमातून समाजातील निरनिराळे अनुभव लेखकांच्या लेखणीतून उतरत असतात. हे साहित्य विविध रूपांमधून अवतरत असते व त्या रूपांचे स्वतंत्र असे वेगळेपण विद्यार्थ्यांच्या लक्षात येणे आवश्यक असते. कथा, कादंबरी, नाटक, काव्य, ललितगद्य अशा विविध वाङ्मयप्रकारांनी मराठी साहित्याचे दालन समृद्ध झाले आहे. यातीलच लोकप्रिय अशा कथा वाङ्मयप्रकाराचा परिचय 'युवकभारती' पाठ्यपुस्तकात भाग-तीनमध्ये करून दिला आहे. 'कथा' हा कथनात्मक ललित साहित्याचा लोकप्रिय असा वाङ्मयप्रकार आहे. मराठी साहित्याचे कलात्मक स्वरूप कळण्याच्या दृष्टीने कथा या साहित्यप्रकाराचा थोडक्यात परिचय करून देण्यात आला आहे. कथा म्हणजे काय? कथेची पूर्वपीठिका, कथेचे घटक, कथेची वैशिष्ट्ये व कथेचे सादरीकरण यासंबंधीची माहिती एका स्वतंत्र प्रकरणात दिली आहे, तसेच त्याला जोडून प्रातिनिधिक स्वरूपात नामवंत कथाकारांच्या दोन कथा दिलेल्या आहेत.

व. पु. काळे यांच्या कथांचे वैशिष्ट्य म्हणजे कथा संपताना कथेला अचानक मिळणारी कलाटणी व याचाच प्रत्यय 'शोध' या कथेत येतो. 'शोध' ही कथा रचनेच्या तंत्राची वैशिष्ट्ये नमूद करतेच, त्याचबरोबर कथात्मक शैलीमुळे वाचकांना खिळवून ठेवते. व. पु. काळे यांच्या 'शोध' या कथेत मध्यमवर्गीय जाणवा व दृष्टिकोन याचा प्रत्यय येतो. प्रस्तुत कथा रचनेच्या तंत्राने वैशिष्ट्यपूर्ण असून निवेदनतंत्राचा व भाषेचा प्रभावी वापर, संवादशैली, वर्णनशैली व जीवनावरील भाष्य या कथेच्या मुख्य

घटकांचाही प्रत्यय प्रस्तुत कथेत येतो. ध्वनिरूपात तसेच व्हिडिओ स्वरूपात व. पु. काळे यांचे कथाकथन विद्यार्थ्यांना उपलब्ध आहे.

प्रतिमा इंगोले यांची 'गढी' ही कथा वऱ्हाडी बोलीचे लेणे लेऊन आपल्यासमोर येते. वऱ्हाडी मातीचा रंग व गंध घेऊन आल्यामुळे कथेला जिवंतपणा आला आहे. भाषेला समृद्ध करणाऱ्या बोलींच्या परिचयाबरोबरच ग्रामीण वास्तवाचे दर्शनही कथेतून होते.

प्रतिमा इंगोले यांची 'गढी' ही कथा त्यांच्या 'अकसिदीचे दाने' या कथासंग्रहातून घेतलेली आहे. या कथेला अस्सल ग्रामीण बाज आहे. विदर्भातील ग्रामीण जीवनाचे विशेष, ग्रामीण प्रतिमा, ग्रामीण समाजजीवन, प्रतिमा इंगोले यांच्या चित्रदर्शी शैलीतून उतरली आहे. वैदर्भीय बोलीमुळे कथाविषय आणि कथावस्तू यांना अधिकच जिवंतपणा आला आहे.

उपयोजित मराठी : परिचय :-

भाषेच्या आधारे अनुभवाची क्षितिजे व्यापक करण्यासाठी त्याचे उपयोजन वेगवेगळ्या मार्गांनी करणे आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांनी भाषेच्या उपयोजनाची क्षेत्रे आत्मसात करून स्वतःला सक्षम करावे, हेच उपयोजित भागाचे सूत्र आहे. विद्यार्थ्यांनी संपादन केलेल्या भाषिक कौशल्यांचा वापर त्यांना व्यवसायाभिमुखतेबरोबरच आत्मनिर्भरतेकडे घेऊन जाणारा आहे.

मनुष्याला स्वतःची अस्मिता देणारे माध्यम म्हणजे भाषा होय. भाषेचा उद्देश संवाद साधणे हा असून ती माणसांना जोडणारी आहे. श्रवण, भाषण-संभाषण, वाचन आणि लेखन या मूलभूत कौशल्यांच्या आधारे 'स्व' विकास करणे महत्त्वाचे आहे. स्वतःच्या ठायी असणाऱ्या भाषिक कौशल्यांचा आणि अभिव्यक्ती कौशल्यांचा उपयोग जीवनातील विविध सेवाक्षेत्रे, व्यवहारक्षेत्रांमध्ये समर्थपणे करता येणे म्हणजेच भाषेचे उपयोजन होय. समाजाच्या विकासाबरोबरच भाषेच्या उपयोजनाची क्षेत्रे व्यापक आणि विविधांगी होत आहेत. सूत्रसंचालन, मुद्रितशोधन, अनुवाद, अनुदिनी (ब्लॉग) लेखन, रेडिओजॉकी या घटकांचा अभ्यास इयत्ता अकरावीमध्ये आपण केला आहे. इयत्ता बारावीच्या वर्गात आपण भाषेच्या उपयोजनाशी संबंधित मुलाखत, माहितीपत्रक, अहवाल आणि वृत्तलेख या

चार घटकांची ओळख करून घेणार आहोत.

मुलाखत :-

संवादकौशल्य या भाषिककौशल्याशी निगडित असलेला 'मुलाखत' हा घटक व्यवहारक्षेत्रात महत्त्वाचा आहे. मुलाखतीचे स्वरूप, मुलाखतीची पूर्वतयारी, मुलाखत कशी घ्यावी, मुलाखत घेताना कोणती पथ्ये पाळावीत, या सर्वांचा ऊहापोह 'मुलाखत' या भागात केला आहे.

माहितीपत्रक :-

लेखनकौशल्य या भाषिक कौशल्याशी निगडित असलेले 'माहितीपत्रक' सार्वजनिक, प्रशासनिक व्यवहारात उपयोगी ठरते. माहितीपत्रकाचे अचूक, समर्पक लेखन हे एक तंत्र आहे. हे तंत्र आत्मसात केल्यास व्यवसायाच्या दृष्टीने यात अनेक संधी मिळू शकतात. माहितीपत्रकाचे स्वरूप, गरज, माहितीपत्रकाच्या रचनेची वैशिष्ट्ये व माहितीपत्रकातील आवश्यक मुद्दे या सर्वांचे नेटके विवेचन 'माहितीपत्रक' या भागात केले आहे.

अहवाल :-

लेखनकौशल्याशी निगडित अहवाललेखनाचे महत्त्व सद्यस्थितीत वाढलेले दिसून येते. शाळा, महाविद्यालये, शासकीय कार्यालये येथे विविध स्वरूपाचे समारंभ व कार्यक्रम आयोजित केले जातात. या कार्यक्रमांनंतर त्यांचे अहवाललेखन केले जाते. अहवाल म्हणजे काय, अहवालाची आवश्यकता का असते, अहवालाचा आराखडा कसा असतो, अहवाल लिहिताना कोणती काळजी घ्यावी इत्यादी संबंधीची सविस्तर माहिती 'अहवाल' या घटकात दिली आहे.

वृत्तलेख :-

वृत्तपत्र हे आजच्या दैनंदिन जीवनाचे अविभाज्य अंग आहे. वृत्तपत्रातून आपल्याला विश्वाच्या कानाकोपऱ्यातील माहिती मिळते. वृत्तपत्रातील वृत्तलेख हा भाग भाषिक कौशल्याशी निगडित असून बातमीत न आलेली रंजक नावीन्यपूर्ण माहिती वृत्तलेखात वाचावयास मिळते. वृत्तलेखाचा अर्थ व स्वरूप, वृत्तलेखाचे प्रकार, वृत्तलेखासाठी विषय कसे सुचतात, 'वृत्तलेख' लिहिताना कोणत्या बाबी विचारात घ्याव्यात या सगळ्या मुद्द्यांचा समग्रपणे आढावा 'वृत्तलेख' या घटकात घेतला आहे.

व्याकरण व लेखन :-

व्याकरण हा वाङ्मयाचा पाया आहे. व्याकरणाच्या अभ्यासाने विचारशक्ती व तर्कशक्तीचा विकास होतोच; पण विद्यार्थ्यांची चिकित्साबुद्धीही वाढते. प्राथमिक स्तरापासून क्रमशः विद्यार्थ्यांना व्याकरणाची ओळख अभ्यासक्रमातून होते. सर्वच स्तरावर भाषा रचना जाणून घेणे महत्त्वाचे ठरते. व्याकरणाचा संबंध भाषारचनेशी आहे, याचा विचार करून व्याकरणाचा अंतर्भाव पाठ्यपुस्तकात केला आहे. कार्यात्मक पद्धतीने व्याकरणातील घटकांची रचना केली असून व्यवस्थित विवेचन व विविधतापूर्ण उदाहरणे दिली आहेत. उदाहरणांच्या आधारे व्याकरणातील संकल्पना स्पष्ट केल्यामुळे साहजिकच व्याकरणाचा कंटाळा येत नाही व संकल्पना सुस्पष्ट होतात. व्याकरण या घटकात वाक्यप्रकार व वाक्यरूपांतर, समास, प्रयोग, अलंकार यांचा समावेश आहे.

लेखन या भागामध्ये निबंधलेखन या घटकाचा समावेश आहे. निबंधलेखन हे आत्माविष्काराचे महत्त्वाचे साधन असून भाषिक कौशल्य व लेखन कौशल्याशी निगडित आहे. प्रस्तुत भागात निबंधलेखनाचे स्वरूप, प्रकार, निबंधलेखनाची पूर्वतयारी व उत्तम निबंधलेखनासाठी आवश्यक मुद्द्यांचा समावेश आहे. सुव्यवस्थित, सुसंबद्ध निबंधलेखन कसे करावे, याचे सविस्तर विवेचन प्रस्तुत भागात आहे.

परिशिष्टे :-

परिशिष्टे अंतर्गत पारिभाषिक शब्द, साहित्य अकादमी पुरस्कारप्राप्त साहित्यिकांची नावे व साहित्यकृती तसेच शब्दार्थ व वाक्प्रचार यांचा समावेश आहे.

पारिभाषिक शब्द :-

दैनंदिन जीवनातील व्यवहाराच्या दृष्टीने पारिभाषिक संज्ञांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. विविध व्यवहारक्षेत्रे, सेवाक्षेत्रे, ज्ञानक्षेत्रे, यांच्यानुसार पारिभाषिक संज्ञा आणि संकल्पना समजून घेणे महत्त्वाचे आहे. शिक्षण, आरोग्य, प्रशासन, समाज, उद्योग, व्यापार, न्याय, व्यवहार या विविध क्षेत्रांमध्ये गरजेनुसार पारिभाषिक संज्ञा उपयोगात आणल्या जातात. विद्यार्थ्यांच्या वयोगटानुसार त्यांच्या माहितीसाठी काही महत्त्वाचे शब्द, 'पारिभाषिक शब्द' या घटकात दिले आहेत.

साहित्य अकादमी पुरस्कारप्राप्त साहित्यिकांची नावे व साहित्यकृती :-

भारतातील सर्वोत्कृष्ट साहित्याला साहित्य अकादमी पुरस्कार दिला जातो. २४ भाषांमध्ये हा पुरस्कार दिला जात असून आतापर्यंत ६४ मराठी साहित्यिकांना या पुरस्काराने सन्मानित केले आहे. पाठ्यपुस्तकात विद्यार्थ्यांच्या माहितीसाठी साहित्य अकादमी पुरस्कारप्राप्त साहित्यिकांची नावे व साहित्यकृती यांची यादी दिली आहे. सामान्य ज्ञानात भर टाकणारी ही माहिती विद्यार्थ्यांना निश्चितच उपयुक्त आहे.

शब्दार्थ व वाक्प्रचार :-

पाठ्यपुस्तकातील पाठ, कविता यामध्ये आलेले अपरिचित शब्द, वाक्प्रचार व त्यांचे अर्थ विद्यार्थ्यांच्या व शिक्षकांच्या माहितीकरीता दिलेले आहेत.

इयत्ता १२ वी मराठी युवकभारती पाठ्यपुस्तकाचे विशेष :

१. विविध वाङ्मयप्रकाराची ओळख :-

पाठ्यपुस्तकात वेगवेगळ्या साहित्यप्रकाराची ओळख करून दिली आहे. जेणेकरून साहित्यासंबंधीची योग्य समज येऊन विद्यार्थ्यांच्या वाङ्मयाभिरुचीला वळण लागेल व खऱ्या अर्थाने त्यांना साहित्याची गोडी लागेल.

२. विस्तृत पाठ परिचय :-

पाठ्यपुस्तकातील प्रत्येक पाठपरिचय विस्तृत व पाठाचे विविध पैलू दाखविणारा आहे. पाठपरिचयात कवी/लेखक यांच्या साहित्याची विस्ताराने माहिती दिलेली असून विद्यार्थ्यांना अवांतर वाचनासाठी याचा उपयोग होणार आहे.

३. कृती :-

पाठाखालील कृती या विचारप्रवर्तक व आशयाच्या आकलनावर भर देणाऱ्या आहेत. पाठाखालील कृती अशा खुबीने आणि दूरदृष्टीने दिल्या आहेत, की त्या सोडविताना विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशील व चिकित्सक विचारांचा प्रत्यय येणार आहे. पाठाखालील कृतीमध्ये आकलन, स्वमत, अभिव्यक्ती व शब्दसंपत्ती इत्यादींचा बारकाईने विचार केलेला आहे.

४. पाठ्यपुस्तकातील चित्रे :-

पाठ्यपुस्तकातील चित्रे पाठाला पूरक असून पाठातील माहितीचे स्पष्टीकरण करणारी व पुस्तकाला

आकर्षक बनविणारी आहेत. पाठातील चित्रे उत्तम असून त्याला एक गती व रेखीवपणा आहे.

५. उपक्रम व तोंडी परीक्षा :-

विद्यार्थ्यांच्या भाषासमृद्धीसाठी पाठ्यपुस्तकात कृतींच्या खाली विविध नावीन्यपूर्ण उपक्रमांचे आयोजन केले आहे. या उपक्रमातून व तोंडी परीक्षेतून विद्यार्थ्यांचे श्रवणाचे, वाचनाचे आणि भाषणाचे क्षेत्र वाढण्यास मदत होईल.

समारोप :

बारावी मराठी युवकभारती हे पाठ्यपुस्तक कला, वाणिज्य, शास्त्र, एचएससी व्होकेशनल या अशा चार शाखांसाठी अभ्यासाला आहे. भविष्यात विद्यार्थी कोणत्याही शाखेचा पदवीधर झाला तरी अभिव्यक्त होण्यासाठी भाषाच महत्त्वाची आहे. भाषा हे अभिव्यक्तीचे सर्वात व्यापक आणि सामर्थ्यसंपन्न माध्यम आहे; म्हणूनच उच्च माध्यमिक स्तरावर विद्यार्थी केवळ हा विषय म्हणून शिकत नाहीत, तर भाषा म्हणून शिकतात. 'मराठी युवकभारती' पाठ्यपुस्तकाच्या अध्ययनाने विद्यार्थ्यांमध्ये मराठी भाषेची आत्मियता निर्माण होऊन भाषेचे सौंदर्यही विद्यार्थी जपतील असा सार्थ विश्वास वाटतो.

मराठी युवकभारती इयत्ता बारावी पाठ्यपुस्तकाची ठळक वैशिष्ट्ये :-

(सविता वायाळ)

१. भाषिक कौशल्यांचा विकास, साहित्य प्रकारांचा समावेश, वयोगटानुसार अध्ययनअनुभव आणि मूल्यमापनविषयक अपेक्षा विचारात घेऊन नामवंत साहित्यिकांच्या दर्जेदार रचनांचा पाठ्यपुस्तकात समावेश.

२. प्रस्तावना आणि पाठ्यपुस्तकाच्या अंतरंगाविषयी यांमधून पाठ्यघटकांचे स्वरूप आणि ज्ञानरचनावादी अध्ययन-अध्यापन व मूल्यमापन याविषयी मार्गदर्शन.

३. प्रथमच सविस्तर पाठ परिचयातून पाठांच्या परिचयाबरोबर साहित्य आणि भाषा यांच्या अध्ययनासंबंधी दिशादर्शन.

४. वर्तमानातील जीवनासंबंधीच्या समस्यांविषयी जाणिवांची जागृती करून विद्यार्थ्यांमध्ये जीवनविषयक निकोप दृष्टिकोन विकसित करणाऱ्या पाठांचा समावेश.

उदा., वेगवशता, रोज मातीत, आयुष्य.. आनंदाचा उत्सव, समुद्र कोंडून पडलाय, आरशातली स्त्री.

५. प्रथमच कथा या साहित्यप्रकाराचा परिचय आणि व. पु. काळे व डॉ. प्रतिमा इंगोले या नामवंत कथाकारांच्या कथांचा समावेश.

६. उपयोजित मराठी या भागात 'मुलाखत', 'माहितीपत्रक', 'अहवाल' आणि 'वृत्तलेखने' (फिचर रायटिंग) या व्यवसायाभिमुख आणि व्यावसायिक जीवनात उपयुक्त ठरणाऱ्या घटकांचा प्रथमच समावेश.

७. गाभाघटक, मूल्ये, जीवनकौशल्ये यांच्या विकसनासाठी उपयुक्त पाठ, स्वाध्यायकृती आणि उपक्रमांचा समावेश.

८. भाषिक विकास, साहित्यिक जाण, वैचारिक विकास आणि स्पर्धा परीक्षांसाठी मार्गदर्शक ठरणाऱ्या विविध प्रकारच्या स्वाध्यायकृतींचा समावेश.

९. विद्यार्थीदशेत जिद्द, प्रेरणा आणि आत्मविश्वास वृद्धिंगत करणाऱ्या भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा समावेश.

१०. दिव्यांगत्वावर मात करून जीवनात यश मिळविण्याच्या दृष्टीने प्रेरणादायी आशयाचा समावेश.

११. स्त्री-पुरुष समानतेच्या दृष्टीने उपयुक्त अशा 'रोज मातीत', 'आरशातली स्त्री', 'रंगरेषा व्यंगरेषा' आणि 'शोध' या पाठांचा समावेश.

१२. प्रथमच स्पर्धा परीक्षांच्या दृष्टीने उपयुक्त अशा व्याकरणघटकांचा निबंधलेखनाचा आणि सामान्यज्ञानाचा समावेश.

१३. आशयाच्या आकलनाच्या दृष्टीने उपयुक्त आणि पाठ्यपुस्तकाच्या रचना सौंदर्यात भर घालणाऱ्या चित्रांचा प्रथमच समावेश.

१४. तोंडी परीक्षेच्या दृष्टीने मार्गदर्शक कृतींचा आणि उपक्रमांचा समावेश.

१५. ज्ञानपीठ पुरस्काराच्या संकल्पनेवर आधारित तसेच मराठीतील व्यवसायिक संधींकडे लक्ष वेधणारे आकर्षक मुखपृष्ठ.

१६. आशयानुकूल चित्रे, विविध प्रकारच्या भरपूर स्वाध्यायकृती, सामान्यज्ञानपर माहिती यांच्या समावेशामुळे पाठ्यांशाचे ओझे कमी करण्याचा प्रयत्न.

संवेदनांचा फुलवू मळा

संजीवनी बोकील

९८५०६६०६००

विद्यार्थ्यांमधील संवेदनांचे विश्व समृद्ध करणारे काम भाषा विषयाच्या शिक्षकाला सहज जमू शकेल. गद्य किंवा पद्य पाठ शिकवायला सुरुवात करण्याआधीच संवेदना सहज निर्माण होतील अशा कविता, वेगवेगळे उतारे, कथा, लेख अशा संदर्भ साहित्याची निवड केली पाहिजे. त्या साहित्याचे भावपूर्ण वाचनही वर्गात केले पाहिजे.

सदर लेखात लेखिकेने पु. ल. देशपांडे यांचा 'उपास' हा गद्य पाठ शिकवण्यासाठी दोन भागात असलेल्या एका दीर्घ कवितेची निवड केली आहे. 'आज उपास!' आणि 'आजबी उपास?' या कवितेच्या आधारे घेत आहे. कवितेच्या पूर्वार्धातील रचनेत सधन कुटुंबातील उपासाच्या पदार्थांनी त्यांच्या मुलांना झालेला आनंद हा शीर्षकातील उद्गारवाचक चिन्हाने दर्शविला आहे, तर उत्तरार्धातील रचनेत प्रश्नचिन्हामुळे त्या कुटुंबाची हताश परिस्थिती त्यांच्या मुलांना घडणाऱ्या सक्तीच्या उपासाचे कारण दर्शवते. या दोन भागातील कवितेतील संदर्भामुळे विद्यार्थ्यांच्या मनात संवेदनांचा मळा फुलविणे शिक्षिकेला सहज शक्य झाले.

कुठल्याही भाषेच्या शिक्षकाला विद्यार्थ्यांच्या भावविश्वापर्यंत जाऊन पोहोचणे हे इतरांपेक्षा जास्त सहज व सोपे असते. वेगवेगळ्या पाठांतील वेगवेगळ्या घटनांचे, संवेदनांचे संदर्भ घेऊन हा शिक्षक या मुलांच्या भावविश्वापर्यंत पोहोचू शकतो, एवढेच नव्हे तर त्यात प्रवेश करू शकतो. त्यातील तळी, डोंगर, पर्वत, नद्या त्याला जवळून दिसू शकतात.

त्यांचे संवर्धन कसे होईल, याचा विचार तो करू शकतो आणि मुलांचे भावविश्व समृद्ध करण्याच्या कामात एक अत्यंत सक्षम घटक ठरू शकतो. अनेक शिक्षकांचे हे निरीक्षण आहे, की आज-कालचा विद्यार्थी हा अधिकाधिक कोरडा प्रॅक्टिकल होऊ लागला आहे. ज्याचा गुणांशी संबंध नाही, अशा कुठल्याही गोष्टीबद्दल त्याच्या मनातील आस्था कमीकमी होऊ लागली आहे. संवेदनांपासून तो हळूहळू दूर जाऊ लागला आहे.

पूर्वी शालेय निरोपसमारंभासाठी जमलेल्या कार्हीच्या डोळ्यांत तरी वियोगाचे ओले लोलक दिसत असत; पण आता मात्र शहरी शाळांतील निरोप समारंभ म्हणजे केवळ अल्पोपाहाराचा, उत्तमोत्तम कपडे घालून येण्याचा, सूटबूट घालून येण्याचा, दंगामस्ती करण्याचा, ग्रुप फोटो किंवा सेल्फी काढण्याचा असा एक उत्सवी दिवस बनून गेला आहे. निरोप देतानाचे, ताटातुटीचे दुःख मुलांच्या डोळ्यांत आजकाल दिसत नाही, असे अनेक शिक्षकांचे निरीक्षण आहे.

आजकालच्या चंगळवादी, सुखाधिष्ठित, सुखवस्तू जीवनप्रणालीमुळे होणारी स्वार्थभावनांची वाढ व संवेदनांचा, कोमल भावनांचा न्हास कमी करायचा असेल, मुलांचे हे भावविश्व, हा भावनाकोष मजबूत जपायचा असेल, मुलांचे संवेदनाविश्व अधिक समृद्ध व विशाल करायचे असेल, तर त्यात भाषा शिक्षकांचा फार महत्त्वपूर्ण वाटा असेल.

आता आपण भाषाशिक्षकांच्या दृष्टीने या संवेदनावृद्धीसाठी विचार करू. कोणत्याही

भाषाशिक्षकाला पाठ्यपुस्तकातील कथा, कविता शिकवत असताना सुरुवातीस लिहिल्याप्रमाणे ते धागेदोरे घेऊन विद्यार्थ्यांच्या हृदयापर्यंत पोहोचणे अत्यंत सोपे असते. त्यांच्या हृदयापर्यंत जाणारा रस्ता तयार करतात, त्या कवितेतील भावना, पाठातील हृदयस्पर्शी घटना! आणि म्हणूनच पाठ्यपुस्तक हे एक साध्य न समजता एक साधन समजले पाहिजे. मुलांसमोर पाठ्यपुस्तकातील कविता ठेवत असताना तशाच प्रकारच्या भावनांवर आधारित, तशाच विषयांवर आधारित, तशाच प्रकारच्या संवेदना जाग्या करणाऱ्या रचनाही त्यांच्या समोर ठेवल्या पाहिजेत. कवितेतील सौंदर्यस्थळे दाखवत असतानाच मानवी जीवनातील त्यांचे स्थानही अधोरेखित केले पाहिजे. वेगवेगळे संवेदनशील विषय देऊन त्यांना बोलते केले पाहिजे. सध्याच्या ज्ञानरचनावादी कृतिपत्रिकेत अशाच प्रकारचा प्रयत्न केला गेला आहे.

आत्ताचा माझा ताजा अनुभव सांगायचा तर लोकभारतीमधील पु. ल. देशपांडे लिखित उपास हा पाठ शिकवून झाल्यानंतर मी एक प्रयोग म्हणून मुलांना उपास हा शब्द उच्चारल्यावर तुमच्या मनात कोणते विचार येतात ते लिहा, असे सांगितले होते. जरी पाठ्यपुस्तकातला हा पाठ विनोदबुद्धीच्या वृद्धीसाठी वाचायचा असला तरी! अपेक्षेप्रमाणेच नव्वद टक्के मुलांचे विचार हे फराळाचे ताटभर पदार्थ असणाऱ्या, रोजच्या आहारक्रमात बदल म्हणून केल्या जाणाऱ्या, धार्मिकतेशी सांगड घातलेल्या उपासाविषयी व त्यामुळे होणाऱ्या फायद्या-तोट्यांविषयीच होते. पन्नासपैकी एकाही मुलाच्या मनात गरिबाला नाईलाजाने पडणाऱ्या उपासाचा विचार आला नाही. त्यांचे विचार फक्त त्यांच्या ताटाभोवतीच फिरत होते. 'उपास' या शब्दाचा हा चेहरा त्यांच्या विचारपरिघाबाहेरचाच होता. त्यांच्या भावनांचा, आकलनाचा संकुचित विस्तार त्यांच्या ध्यानात आणून देण्यासाठी एक कविता लिहून त्यांच्यासमोर ठेवली. ज्यात

दोन चित्रे आहेत. एक पुण्यासाठी उपवास करणाऱ्या मुलांचे व त्यांच्या आईचे. ज्यांच्या ताटात फराळाचे इतके पदार्थ आहेत की ते त्यांना संपता संपत नाहीत आणि दुसरीकडे नुकत्याच कोसळलेल्या सामाजिक संकटामुळे, नाईलाजाने शेकडो मैलावरच्या आपल्या गावाकडे पायपीट करत निघालेल्या, दोन-दोन दिवस पाठोपाठ उपाशी असलेल्या गरीब चिमुकल्यांचे आणि त्यांच्या मजबूर आईचे चित्र आहे.

कवितेच्या पूर्वार्धात एका सुखवस्तू घराचे, त्यातल्या आनंदी, सुखी मुलांचे चित्र रेखाटले आहे. ज्यांच्यासाठी 'उपास' ही एक छानदार मजेची पद्धत आहे; म्हणूनच आईने आज उपास आहे, असे सांगताच या मुलांना काय आनंद झाला! त्यांना अनुभव होता की आई आज उपासाचे वेगवेगळे पदार्थ करणार! अगदी थाळी शिगोशीग भरेल इतके!

या मुलांच्या मनात मग एक प्रश्न उभा राहिला, जो लगेच विचारायची त्यांना अर्थातच मुभा होती. तो प्रश्न म्हणजे लोक हा उपास बिपास कशासाठी करतात? सगळ्या प्रश्नांचे उत्तर मिळण्याचे लहानपणी एक खात्रीचे केंद्र असते आणि ते म्हणजे आई! मुलांचा मोर्चा तिकडेच वळला आणि त्या प्रश्नाचे उत्तरही त्यांना तिथे मिळाले. आईने त्या बालसुलभ प्रश्नाला तेच उत्तर दिले, जे तिला तिच्या लहानपणी मिळाले होते आणि ते म्हणजे उपवास करायचा तो पुण्य मिळवण्यासाठी! लहानपणापासूनच पापपुण्याच्या प्राप्तीचा, त्यामागे असणाऱ्या, कराव्या लागणाऱ्या बऱ्यावाईट गोष्टींचा असा काही लेप मुलांच्या नाजूक मनावर लावला जातो, की तो बराच काळ कळतनकळत त्यांच्या मनावर राज्य करतो. (यातच स्वर्ग व नरक या संकल्पनांचाही अर्थातच समावेश असतो)

आई हेही सांगते की उपासाने मन धुवून निघते.

अगदी मनाची अंधोळच जणू! आणि असा हा चित्तवृत्ती स्वच्छ-शुद्ध करणारा उपास साजरा करण्यासाठी ती सकाळभर खपून नाना प्रकारचे फराळाचे पदार्थ रांधते आणि मग मुलांच्या समोर वेगवेगळ्या उपासिक पदार्थांनी भरलेली थाळी ठेवते. एकादशी दुप्पट खाशी ही म्हण तिने सार्थ केली आहे, पण मुलांचे चिमुकले पोट! (कदाचित सकाळच्या न्याहारीनेही भरलेही असेल) एवढी भरलेली थाळी संपवणे त्यांना शक्यच नाही; पण आईने एक म्हण त्यांना शिकवली आहे आणि ती म्हणजे खाऊन माजावे, टाकून माजू नये. गंमत म्हणजे यासाठी आणखी एक शास्त्र जे तिने स्वतः पाळायला हवे होते आणि ते म्हणजे 'आपल्याला हवे तेवढेच पानात वाढून घ्यावे' पण तसे न झाल्याने मुले घाबरून गेली आहेत, की एवढे कसे संपणार? उद्या खायला कसे मिळणार? या समस्येने घाबरणारी माणसे जगात आहेत हे माहीतच नसलेली ही सुखी मुले आहेत. मग त्यांनी एक नेहमीचा सुरक्षित मार्ग निवडला आहे, तो म्हणजे आपल्याला नको असलेला पदार्थ आईसाठी काढून ठेवायचा! आम्हीदेखील लहानपणी सणावारी असे करायचो आणि मग आईच्या ताटात पदार्थांचा लहानसा ढीगच तयार व्हायचा आणि इतकं खाऊनही मुले नीट जेवलीच नाहीत, सकाळभर केलेले श्रम वाया गेले, अशी चुटपूट आईच्या मनाला लागली आहे.

सर्वप्रथम लक्षात घ्यायचं कवितेच्या पूर्वार्धाचे शीर्षक! 'आज उपवास!' हा मुलांचा उद्गार आहे आणि त्यापुढे उद्गारचिन्ह आहे; कारण यातून उपवासाबद्दलचा मुलांचा उत्साह, आनंद, खुशी व्यक्त होते. कवितेच्या उत्तरार्धाचे शीर्षक आहे - 'आजबी उपास?' हा मुलांचा हताश प्रश्न आहे म्हणून त्यापुढे प्रश्नचिन्ह आहे. आता कवितेच्या या

भागाची पार्श्वभूमी काय आहे, ते पाहू.

सध्याच्या परिस्थितीची, संकटाची भयावहता आपण सगळेच जाणतो. अगदी सुरुवातीच्या लॉकडाऊनच्या वेळची परिस्थिती परराज्यांतून पोटापाण्यासाठी अन्यत्र गेलेल्या मजूर, कामगारांसाठी जास्त भयावह होती; कारण त्यांचे छप्पर आणि तोंडचा घासच हिरावला गेला होता. माणूस जेव्हा हतबल होतो, परिस्थितीपुढे शरणागत होतो, तेव्हा त्याला सर्वात जास्त ओढ लागते ती त्याच्या जन्मभूमीची! त्याच्या आपल्या माणसांची!! मग तिथे त्याचं मोडकंतोडकं का झोपडं असे ना! याच हतबलतेमुळे आणि ओढीमुळे, येईल तो धोका पत्करून हजारो कामगार या ना त्या मार्गानं आपापल्या गावाकडे, घराकडे निघाले. हजारो मैल दूरचा रस्ता! अन्नपाण्याची शाश्वती नाही, सुखरूप पोहोचण्याची खात्री नाही; पण जेव्हा समोर दोनच मार्ग असतात आणि ते दोन्ही खडतर असतात तेव्हा काय करणार? कोणता तरी एक मार्ग त्यावरच्या काट्याकुट्यांसह स्वीकारावाच लागतो. अशाच असहाय परिस्थितीत हजारो मैलांवरच्या आपल्या गावाकडे निघालेलं हे कुटुंब आहे. लहानगी मुलंही त्यांच्या शक्तीपलीकडच्या या प्रवासात आपली चिमुकली पावले ओढत चालली आहेत. चालून चालून स्वस्तातल्या चपला तुटून गेल्याने त्यांचे पाय अनवाणी झाले आहेत. निघताना जे काही थोडंफार खाणंपिणं घेतलं असेल ते संपत आलेलं आहे आणि उरलासुरला पैसाही! रस्त्यात कोणी कृपावंत भेटेल, काहीतरी खायला मिळेल या आशेवर ही मार्गक्रमणा चालू आहे. अशा वेळी मुलांनी आईकडे खायला मागितल्यावर, आईजवळचं खाणं संपलं आहे, असं कळल्यावर त्यांनी काढलेले हताश उद्गारच या काव्यभागाचे शीर्षक आहे. 'आजबी उपास?' या प्रश्नातूनच कळते की, ती मुलं

कालही उपाशी पोटीच होती. उपाशी राहून वणवण करणारी ही लहान मुलं या विचारानं हाताश झाली आहेत, की आजही हातातोंडाची गाठ पडणार नाहीये आणि असंच फरपटत चालायचं आहे. हा आतड्याला पीळ पाडणारा सक्तीचा उपास आहे. बदल म्हणून करायचा मजेचा उपवास नव्हे, हे कळल्यावर जीव तळमळायला सुरुवात होते.

मुलं रडवेली झाली आहेत. शहरातल्या घरात साधंसुधं का होईना; पण पोटभर खायला मिळत होतं. ही भूक त्यांना आता सहन होत नाही. त्याला काही इलाजच नाही. लहानपणी हा नाइलाज मुलांच्या परिचयाचाच नसतो. गरिबातला गरीब बापसुद्धा आपल्या पोटाला चिमटा घेऊन मुलांच्या गरजा पुरवत असतो, त्यामुळे या नाइलाजाशी मुलांचा आज नव्याने परिचय होतो आहे. असं उपाशी पोटी, अनवाणी पावलांनी अजून किती चालायचंय? असं ते आक्रंदत आईला विचारताहेत. उपाशी मुलांची आई ही जगातली सगळ्यात दुर्दैवी आई! स्वतःच्या दुःखाशी ती लढू शकते; पण मुलांच्या दुःखानं ती मोडून पडते. अशी ती असहाय, व्याकुळ आई शेवटच्या भुकेला राखून ठेवलेले चार चणे त्यांच्या हातावर ठेवते आहे. त्या चार चण्यांचं मोल आज हिऱ्यामोत्यांपेक्षा भारी आहे. त्यातला एकही दाणा खाली पडणं परवडणारं नाही त्यांना! म्हणून ती त्यांना ते नीट धरून ठेवायला सांगते आहे.

किती गंमत आहे पाहा, ज्या देवानं त्यांच्याकडे पूर्ण पाठ फिरवली आहे, त्याच देवाला ती मात्र विसरलेली नाही. त्याच्याच पापपुण्याच्या निवाड्याची भीती ती मुलांना घालते आहे. ताटभर पदार्थ मुलांना खाऊ घालणाऱ्या आईला उपासाने मिळणाऱ्या पुण्याची आशा आहे आणि जिची मुलं दोन दिवस उपाशी आहेत, अशा या दुर्दैवी आईला तो देऊ शकत

असलेल्या पापाची भीती आहे.

ताटभर पदार्थ संपत नसलेल्या मुलांनी आईनं सांगितलेल्या 'खाऊन माजावं; पण टाकून माजू नये' या नियमाला घाबरून आपल्या ताटातल्या न संपणाऱ्या पदार्थाचा आईच्या पानात आधीच ढीग करून ठेवला आहे; पण पुरेसं खायला नसतानाही उपाशी पायपीट करणाऱ्या या मुलांना आपल्या आईला दोन घास उरलेत की नाही याची चिंता आहे.

आपण टाकलेले तांदळाचे दाणे टिपणारी चिमणी कधी नीट बघितली आहे तुम्ही? चोचभर दाणे भरून ती प्रथम उडून जाते, आपल्या पिलांच्या मुखात ते भरवायला! स्त्रीला आईपण मिळतं, तेव्हा तिच्यात काय बदल होतो? ती आपल्या आधी दुसऱ्याचा विचार करू लागते. आई जेवायला बसली आणि मूल रडू लागलं तर पटकन ताटावरून न उठणारी आई नाहीच! केलेला पदार्थ पोरानी आवडीने ताव मारून खाल्ला की तिचं पोट भरतं. तिला काही उरलं नाही तरीही! 'अरे माझ्यासाठी ठेवलंय, ना काढून त्या भांड्यात!' असं सांगणारी बाईच आई असते!

मग ही दुर्दैवी आई तरी याला अपवाद कशी असेल? इथे मुलांचा प्रश्नही महत्त्वाचा आणि आईचं उत्तरही! पोटभर खाणाऱ्या मुलांच्या मनात कदाचित हा विचार येणार नाही. जो या दरिद्री, लाचार मुलांच्या मनात आलेला आहे आणि जगातल्या कोणत्याही गरीब आईनं जे उत्तर अनेकदा दिलेलं असतं, तेच उत्तर ती आई आपल्या लेकरांना देते आहे. 'मला उपास आहे, लेकरांनो' हेच ते उत्तर! उपासाचे किती प्रकार या कवितेत आले आहेत ते बघा आणि आईने मान फिरवून मुलांना आपली आसवं दिसू नयेत याची घेतलेली काळजीही बघा.

सगळ्यात पुढे पावलं उचलत चालला आहे तो परिस्थितीने हरवलेला, खचलेला बाप! टाहो फोडून

रडावं असं त्याला कितीही वाटत असलं तरी तो रडू शकत नाही; कारण तो बाप आहे. कुटुंबाच्या नावेचा नावाडी आहे. प्राणात बळ आहे तोवर ती नाव त्याला वल्हवावीच लागणार आहे, काठाला लावावीच लागणार आहे, त्याला पर्याय नाही. समोरचं सगळं भवितव्य अंधारलेलं आहे. आपल्या गावी कसे पोहोचू? पोहोचू की नाही, पोहोचलो तरी तिथे जाऊन करायचं काय? तिथे मजुरी नाही म्हणून तर गाव सोडलं मग आता परत तिथे जाऊन पोटापाण्याचं काय? पोरंंच्या शिक्षणाचं काय? या भविष्याच्या प्रश्नात पाय अडकून तो परत वर्तमानात क्षणात फेकला जातो, की जवळचं खाणं, पाणी सगळं संपलं आहे. पोरं कालपासून उपाशी पोटी फरपटत चालताहेत. मग तो कधीही न दिसलेल्या त्या ईश्वराची करुणा भाकू लागतो आहे. कुणाच्या तरी मनी तू उभा रहा अशी प्रार्थना करतो आहे. घासभर अन्न आणि घोटभर पाणी जो देईल, त्याला माझं सगळं पुण्यसुद्धा देऊन टाकीन असा हृदयद्रावक वादा तो त्याच्याशी करतो आहे. असा हा नियतीने घडवलेला सक्तीचा उपास आहे. आधीच्या भागातली सुखी आई मुलांना सांगते, त्याप्रमाणे जर उपासाने पुण्य मिळत असेल, तर मग जगातल्या असंख्य उपाशीपोटी झोपणाऱ्याच्या गाठीला किती पुण्य जमा होत असेल, असा एक तिरकस, उपरोधिक विचार कवयित्रीने वाचकांसमोर ठेवला आहे.

अशा निर्दयी नियतीला तोंड देणारे हे एकच कुटुंब नाही. त्यांच्या मागे-पुढे जिवावर उदार होऊन असंख्य कुटुंबांचा काफिला त्या राजमार्गावरून पाय ओढत पुढे चालला आहे. डोळ्यांपुढे अंधार आणि पावलांखाली अंगार अशीच त्यांची स्थिती आहे. अहेतुक सक्तीच्या उपासाने मिळालेलं हे तथाकथित पुण्य जणू त्यांच्या फाटक्या झोळीतून सांडत चाललं आहे, असं सुन्न करणारं चित्र कवयित्री आपल्यापुढे

ठेवते. इतक्या ढीगभर पुण्याचा उपयोग तरी काय? असा मन विषण्ण करणारा प्रश्नही ठेवते आणि आजवर केलेला पापपुण्याच्या संकल्पनेचा नव्याने विचार करण्याचे आव्हानही!

अनवाणी पुण्य या शीर्षकाचाही संवेदनशीलतेनं विचार करण्याची गरज आहे. अनवाणी हे अत्यंत अर्थगर्भ विशेषण कवयित्रीने इथे वापरले आहे. या एका शब्दात ठासून भरली आहे कष्टकऱ्याची सध्याची सारी निर्धनता, हतबलता, निराशा, अगतिकता! अशा प्रकारचा, परिस्थितीला प्रतिकार न करू शकणारा माणूस या विशेषणातून कवयित्रीला उभा करायचा आहे आणि उपासाशी जोडलेले पुण्याचे अर्थहीन नाते व्यक्त करण्यासाठी त्या शब्दाला जोडून अनवाणी पुण्य असे अत्यंत आशयघन शीर्षक तयार केले आहे.

रस्त्यातून हजारो मैलांवरच्या आपल्या गावांकडे जिवावर उदार होऊन चालणाऱ्यांचे लोंढे मी जेव्हा टी. व्ही. वर पाहिले, तेव्हा एखादी कट्यार काळजात घुसून राहावी तसे ते दृश्य माझ्या हृदयात ठसून राहिले.

कवीला एक अपूर्व वरदान परमेश्वराने दिलेले असते. अशी दुःखे जेव्हा तो शब्दांतून ओवून कवितेत गुंफतो आणि वाचकांपुढे ठेवतो, तेव्हा त्याच्या खांद्यावरचे ओझे तो वाचकांच्या खांद्यावर ठेवून मोकळा होतो. मग तो भार वाचकांना सोसावा लागतो. अशी ही संवेदना जागी करणारी कविता मी एक प्रयोग म्हणून मुलांसमोर ठेवली, तिचे नाजूक पदर उलगडून दाखवले, तेव्हा माझा प्रयोग सफल झाल्याचे प्रकर्षाने जाणवले; कारण तेव्हा समोरच्या मुलांच्या डोळ्यांत उमटले होते हरवलेल्या संवेदनांचे एक सप्तरंगी, भावकोमल इंद्रधनुष्य!!

रसग्रहण कवितेचे रंग माझा वेगळा:सुरेश भट (इयत्ता बारावी)

डॉ. सुजाता शेणई
९०११०१७९१६

मराठी कवितेच्या इतिहासात आपल्या उत्कृष्ट गझलनिर्मितीमुळे ज्यांनी इतिहास निर्माण केला व गझलसम्राट म्हणून नाममुद्रा उमटवली ते प्रतिभावंत कवी सुरेश भट. सुरेश भट या नावातच अशी जादू आहे, की हे नाव उच्चारताच गीतांचा मधुघट किणकिणू लागतो आणि गझलांच्या रेशीमधारा बरसू लागतात. ‘मल्मली तारुण्य माझे’, ‘भोगले जे दुःख ज्याला’, ‘केव्हातरी पहाटे’, ‘सुन्या सुन्या मैफलीत माझ्या’, ‘तरुण आहे रात्र अजूनी’ ही गाणी म्हणजे संगीतक्षेत्रातल्या पैठणीवरचा कलात्मक आविष्कार. शब्दांचा नाजूक कशिदा. या कशिद्याला सूर लाभले ते भारतरत्न लता मंगेशकर आणि पद्मविभूषण आशा भोसले यांचे. सुरेश भट यांच्या गीतप्रतिभेचे कौतुक करताना लता मंगेशकर म्हणतात, ‘त्यांची गीते वाचताना काव्य तर आवडलेच, पण त्यातील गेयताही मला हृदयंगम वाटली. काव्य आणि गीत यांना जोडणारा धागा गेयता हाच आहे’, तर आशा भोसले म्हणतात, ‘केव्हातरी पहाटे’ आणि ‘चांदण्यात फिरताना’ ही दोन गाणी फक्त माझीच आहेत. ती दुसऱ्या कोणी गायलेली मला आवडत नाहीत. ही गाणी मला दिसतात, ती माझ्याबरोबर बोलतात. मला आनंद देतात.’ साहित्याचे प्रयोजन आनंद आहे आणि हा आनंद काव्यरसिकांना भरभरून देणाऱ्या सुरेश भट यांनी कवी या नात्याशिवाय पत्रकार, संपादक आणि संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील

रंगुनी रंगांत सान्या रंग माझा वेगळा!

गुंतुनी गुंत्यांत सान्या पाय माझा मोकळा!

कोण जाणे कोठुनी ह्या सावल्या आल्या पुढे;

मी असा की लागती ह्या सावल्यांच्याही झळा!

राहती माझ्यासवे हीं आसवे गीतांपरी;

हैं कशाचे दुःख ज्याला माझा लळा!

कोणत्या काळी कळेना मी जगाया लागलो

अन् कुठे आयुष्य गेले कापुनी माझा गळा!

सांगती ‘तात्पर्य’ माझें सारख्या खोल्या दिशा

‘चालणारा पांगळा अन् पाहणारा आंधळा!’

माणसांच्या मध्यरात्री हिंडणारा सूर्य मी :

माझ्यासाठी न माझा पेटण्याचा सोहळा!

कार्यकर्ता म्हणूनही काम केले.

‘रूपगंधा’ (१९६१) हा सुरेश भट यांचा पहिला कवितासंग्रह होय. या कवितासंग्रहातच हा कवी परंपरापूजक असला तरी परंपराशरण नाही हे स्पष्ट झाले. या परंपरापूजकतेतून त्यांनी ‘रूपगंधा’, ‘जुईच्या रे फुला’, ‘मायबोली’ यांसारख्या कविता लिहिल्या; पण या शब्दविळख्यातून त्यांनी जाणीवपूर्वक स्वतःची सुटका करून घेतली. ‘रंग माझा वेगळा’ (१९७४) या संग्रहात भरून राहिलेला ‘रंग’ हा अस्सल आहे; कारण त्यात भटांच्या हृदयातले रक्त मिसळलेले आहे. बहुजनरसिकसापेक्षता आणि समकालीन समाजाच्या अभिरुचीचे पोषण मोठ्या अभिमानाने आणि कटाक्षाने त्यांनी या कवितासंग्रहात

केले आहे. 'दुभंगून जाता जाता', 'जगत मी आलो असा', 'रंग माझा वेगळा', 'तसा मी राहिलो नाही' या कविता त्याची साक्ष देतात. सुरेश भट यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील मस्ती, बेफिकिरी, बेदरकारपणा, प्रांजळपणा, मोकळेपणा आणि बंडखोरी ही सारी वैशिष्ट्ये साक्षात करणारा 'एल्गार' हा कवितासंग्रह १९८३ मध्ये प्रकाशित झाला. याच्या अर्पणपत्रिकेतच कवीची बंडखोरी दिसते.

‘स्वागतासाठीच माझ्या भुंकले ते आदराने
थुंकले तोंडावरी तो केवढा सत्कार होता!’

‘एल्गार’ म्हणजे जोरदार हल्ला! समाजव्यवस्थेवरचा भटांचा हा तीव्र हल्ला उपरोधिक आणि चिंतनशील होता. सुरेश भट यांनी या संग्रहाच्या कैफियतमध्ये मांडलेल्या मुक्त चिंतनात ते म्हणतात, “मुक्त लिहा किंवा वृत्त व यमकांचे बंधन पाळून लिहा, पण तुम्ही जे लिहाल ते आधी उत्कृष्ट काव्य असले पाहिजे. जे ऐकल्यावर किंवा वाचल्यानंतर आठवत नाही, रक्तात भिनत नाही, काळजाचा ठाव घेत नाही, मनात रेंगाळत नाही, ते काव्यच नाही!” ‘झंझावात’ (१९९४) या संग्रहाने त्यांच्याच या मताचा प्रत्यय दिला. त्या संग्रहातील ‘अहवाल’ या कवितेत कवी म्हणतात,

कालच्या त्या कत्तलीचा हा खरा अहवाल नाही!

कोणत्याही अक्षरांचा रंग लालीलाल नाही!

भटांचा अखेरचा कवितासंग्रह आहे ‘सप्तरंग’ (२००२) याच्या प्रस्तावनेत ते लिहितात, जर काव्य समजून घ्यायचे असेल, तर आधी कवीला समजून घ्यायचे असते. माझ्या बाबतीत जगणे व लिहिणे ही

स्वतंत्र वेगवेगळी खाती नव्हती व नाहीत. मी दूरस्थ, तटस्थ किंवा व्रतस्थ नाही. माझ्या अस्थिर आयुष्यामुळे, विशिष्ट जीवनशैलीमुळे मला गझलच भावली, परवडली व मानवली.

गझलवर नितांत प्रेम करणाऱ्या आणि तिचा प्रसार, प्रचार करणाऱ्या भटांनी ‘गझलेची बाराखडी’ लिहिली. त्याची व्याख्या करताना ते लिहितात, ‘एकाच वृत्तातील, एकच यमक (काफिया) व अन्त्ययमक (रदीफ) असलेल्या प्रत्येकी २-२ ओळींच्या किमान पाच किंवा त्याहून अधिक कवितांची बांधणी म्हणजे गझल. गझलेमधील ह्या प्रत्येक दोन ओळींच्या कवितेला आपण शेर म्हणतो. गझलेमधील प्रत्येक शेर हा आपल्या जागी एक संपूर्ण अभिव्यक्ती असलेली स्वतंत्र व सार्वभौम कविताच असते. प्रत्येक शेराचा आशय स्वतंत्र असू शकतो किंवा एकच संवेदना, एकच भाव किंवा एकच मूड असलेले सर्व शेर असू शकतात.’

मराठीत अमृतराय यांनी (१६९८ ते १७५३) गझलेचे रोप लावले, तर माधव जूलियन यांनी (१९२० ते १९४० वाङ्मयीन कालखंड) ते रुजवले. सुरेश भट यांनी या रोपाचे पालन-पोषण केले आणि साऱ्या महाराष्ट्राला गझलप्रेमी केले. गझलनिर्मिती, गझलगायनाचे प्रयोग, नवोदित गझलकारांना सल्ला आणि प्रोत्साहन देत त्यांच्या झुंजार स्वभावाप्रमाणे गझलेचा किल्ला अखंडपणे लढवला. गझलकारांची परंपरा निर्माण केली.

‘रंग माझा वेगळा’ ही गझल म्हणजे कलंदर व्यक्तिमत्त्वाला आलेल्या अनुभवांचे संचित आहे.

या अनुभवात वैयक्तिकता तर आहेच, पण या वैयक्तिकतेला सामाजिकतेचे अस्तर आहे. कलंदर तो, जो मुक्त; पण तितकाच सजग, बेहोष पण तितकाच संवेदनशील आणि प्रखर; पण तितकाच हळुवार असतो.

‘फाटक्या पदरात माझ्या का तुझे मावेल अंबर दानही करशील तू, पण मी असा आहे कलंदर..’

या गझलेच्या शीर्षकात वापरलेला ‘रंग’ हा शब्द विलक्षण बोलका आहे; कारण ‘रंग’ या नामाला ‘माझा’ या कलंदर व्यक्तिमत्त्वाचे आवरण लाभल्याने तो विशेषणासारखा येतो. ‘वेगळा’ म्हणजे कसा याची उकल करताना या गझलेचा प्रवासच मूर्ताकडून अमूर्ताकडे होतो. वेगळा असला तरी तो रंग दाखवता येत नाही कारण तो कलावंताच्या व्यक्तिमत्त्वाचा रंग आहे. अनेक रंगांचे मिश्रण त्यात असल्याने तो विशेष ठरतो. वेगळा ठरतो. या गझलेचं वैशिष्ट्य म्हणजे यात सामान्य आणि कलंदर यांची जीवनदृष्टी व त्यातून कलंदराच्या जीवनाला लाभलेली जीवनवृत्ती प्रकट होते. सामान्य ‘गुंत्यात’ गुंततात, तर कलंदर त्यातून ‘स्व’ ला मोकळा करू शकतो. सामान्याला उन्हाची झळ पोचते, तर कलंदराला सावलीची. ‘सामान्य’ दुःखापासून सुटका करून घेऊ पाहतात, तर कलंदराला त्या दुःखाचाच लळा लागला आहे. सामान्याला मध्यरात्री चंद्र, चांदणे दिसतील, तर कलंदर स्वतः सूर्य होतो आहे.

वेगळेपण दोन प्रकारचे असते. कोणत्याही गोष्टीपासून स्वतःला अलिप्त ठेवणे हा एक प्रकार, तर सर्व गोष्टींत समरस होऊनही वेगळेपण सांभाळणे हा

दुसरा प्रकार. कवी दुसऱ्या प्रकारात येतात, ज्यांना हे फार कौशल्यपूर्णरीत्या सांभाळावे लागते. हे दुसरे वेगळेपण ना. धों. महानोर यांनीही त्यांच्या ‘मीच माझा एककल्ली एकटा चालीत गेलो’ या कवितेत मांडले आहे, ज्याची परिणती ‘मज कळेना चालताना दुःख कैसे फूल झाले’ यात होते. ‘गुंता’ या शब्दातून जाणीव व नेणीव या पातळीवर माणसाचा पर्यायाने समाजाचा सतत संघर्ष चालू असतो. हा गुंता इतका व्यामिश्र, इतका जटिल असतो, की सामान्यांचा त्या गुंत्यात जीव गुंततो. कवी मात्र या जटिलतेपासून स्वतःला मुक्त ठेवू शकतो.

ऊन आणि सावली ही खरं तर विरुद्धार्थी शब्द जोडी! उन्हाची प्रखरता जाणवते, तेव्हाच त्यात पडलेल्या सावलीचाही प्रत्यय येतो. ऊन म्हणजे आयुष्यात येणाऱ्या दाहक अनुभवांचे प्रतीक. सामान्य माणसे यापासून स्वतःची सुटका करू पाहतात, तर कलंदर या सावलीच्या झळाही आत्मसात करू पाहतो; कारण या झळांमधील वेदनेत सर्जनाचे अंकुर आहेत याची त्याला जाण असते. समाजाकडून जेव्हा कलावंताला सावली मिळते, म्हणजे सावलीतील छुपी दाहकताही मिळत असते. दुःख ही सावलीची पुढची पायरी ठरते. ‘सावलीच्या झळा सोसणे’ तर ‘दुःखाचा लळा लावून घेणे’ हा कवीचा स्वभाव आहे. कोणत्याही निर्मितीच्या मागे दुःखाचे मूळ असते, म्हणून सुरेश भट त्यांच्या एका कवितेत म्हणतात; ‘माझिया गीतांत वेडे, दुःख संतांचे भिनावे वाळल्या वेलीस माझ्या, अमृताचे फूल यावे!’ दुःखाची परिणती अत्युच्च निर्मितीत असते.

आसवे, अश्रू हे जसे जीवनाचे अविभाज्य घटक तसेच कवीसाठी त्याची गीते. कलाकाराचे जगणे हे अंतर्बाह्य कलेनेच व्यापलेले असते, हे याचे द्योतक आहे.

आयुष्य वाट्याला आले आहे म्हणून जगणे आणि वाट्याला आलेल्या आयुष्याचा अर्थ समजून जगणे यात फरक आहे. कवी आयुष्याचा अर्थ समजू पाहात असतानाच समाजाने विश्वासघात केला. 'गळा कापणे' याचा वाच्यार्थ 'संपवणे' तर लक्ष्यार्थ 'विश्वासघात करणे' असा आहे. समाजाने पुनःपुन्हा कवीला नाउमेद केले आहे. ही शोकात्म भावना यातून व्यक्त होते.

'खोट्या दिशा', 'चालणारा पांगळा' आणि 'पाहणारा आंधळा' ही विरोधाभासात्मक रचना येते. यातून दिशाहीन असणारा समाज, मानसिक पंगुत्व स्वीकारलेली आणि दूरदृष्टी गमावलेली समाजाची वृत्ती कवीच्या जीवनाचे मूल्यमापन काय करणार? त्याच्या जीवनाचे सार काय सांगणार? तरीही हे घडते. कवीला समाजाकडून मानहानी मिळते. या साऱ्याचा विलक्षण संताप यातून दिसतो. कवी समाजापासून स्वतःचा पाय का मोकळा करून घेतो त्याचे उत्तर यात गवसते.

'मध्यरात्री हिंडणारा सूर्य' हा कल्पनाविलास चौकटीबाहेरचा असला तरी अर्थपूर्ण आहे. मध्यरात्रीची सामसूम इथे नाही तर माणसाच्या गजबजाटीची आहे. हा सूर्य आकाशातील नाही तर कवीच्या रूपाने माणसांवर होणाऱ्या अन्यायाविरुद्ध लढणाऱ्याचे प्रतीक आहे. समाजाने कवीला कितीही फटकारले तरी

सामाजिक बांधिलकी न सोडणारा हा कवी आहे. 'पेटण्याचा सोहळा' यातून चिडणे, संतापणे, पेटून उठणे हे व्यक्त होत असले तरी अंतिमतः तो समानतेचा सोहळा होईल यावर कवीचा विश्वास आहे.

चिंतनशीलता हा गाभा असलेल्या या गझलेत कवी सुरेश भट आपण स्वतः व इतर लोक यांचा परस्परसंबंध शोधत राहतात. जीवनाचा वेगळा रंग कसोशीने जपण्याचा प्रयत्न करतानाच अनुभूतीतून येणारी पृथगात्मताही जपतात. गझलेतील पहिल्या द्विपदीतील वेगळा व मोकळा या यमकांना अनुसरून नंतरच्या द्विपदीतील झळा, लळा, आंधळा व सोहळा ही यमके आली आहेत. अनुप्रास रचनेमुळे गेयताही लाभली आहे. देवप्रिया या अग्न्यावर्तनी (सप्तमात्रक) अक्षरगणवृत्तात याची रचना केली आहे.

संवेदनशीलता व सौजन्यशीलता या नैतिक मूल्यांबरोबरच स्वजागृती, समानुभूती, समस्यानिराकरण, सर्जनशील व नवनिर्मितीकौशल्य, आंतरव्यक्ती संबंध ही जीवनकौशल्येही आली आहेत.

सुरेश भट हे गझलसम्राट होते; पण या सम्राटाने शिष्यगणही निर्माण केला. त्यांच्या प्रभावातून म. भा. चव्हाण, प्रदीप निफाडकर, श्रीकृष्ण राऊत, दीपक करंदीकर, अनिल कांबळे, संगीता जोशी, अविनाश सांगोलेकर, घनश्याम धेंडे, रमण रणदिवे आशा पांडे अशा अनेक कवी-कवयित्रींची फळी निर्माण झाली. या गझलकारांनी भटांचा गझलरंग अबाधित ठेवला, यातूनच भटांचे कवी म्हणून असलेले मोठेपण दिसते.

करिअर निवडीचे मानसशास्त्र

डॉ. शैलेश कुलकर्णी

📞 ७७०९६१२६५५

दहावी-बारावीची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यानंतर कोणत्या क्षेत्रात करिअर करावे असा संभ्रम विद्यार्थ्यांना पडतो. पालकही भांबावून जातात. अशा वेळेस योग्य सल्ल्याची, मार्गदर्शनाची, चर्चेची गरज असते. निवडलेला अभ्यासक्रम योग्य आहे ना, संस्था मान्यताप्राप्त आहे ना, हा अभ्यासक्रम नोकरी, व्यवसायाच्या दृष्टिकोनातून पूरक आहे ना, हे सर्व पाहावे लागते. करिअरची निवड करताना त्यातून मिळणारा आनंद, समाधान आणि स्थैर्य हेही महत्त्वाचे असते, हे सांगणारा हा लेख.

करिअरची निवड हा आपल्या प्रत्येकाच्या आयुष्यात येणारा महत्त्वाचा टप्पा असतो. अनेकांच्या करिअर निवडीच्या संकल्पना ह्या कौटुंबिक पार्श्वभूमीवर ठरलेल्या असतात. बदलत असलेले जीवनमान, वाढत जाणाऱ्या गरजा आणि अपेक्षा, स्पर्धेची समस्या अशा अनेक कारणांमुळे करिअर निवडीच्या बाबतीत अनेक भ्रम आणि संभ्रम निर्माण होत जातात. उपलब्ध असलेले अनेक पर्याय, आपल्या संपर्कात येणाऱ्या प्रत्येकाच्या अनुभवाच्या, मार्गदर्शनाच्या काही सूचना ह्या सर्वांमुळे विद्यार्थी आणि पालक यांच्यात संभ्रम निर्माण होऊन ते हतबल होतात. सध्याच्या शिक्षण पद्धतीनुसार प्रत्येकाला दहावी, बारावी आणि पदविका अथवा पदवी प्राप्त करण्याचे प्रामुख्याने तीन शाखांचे पर्याय उपलब्ध आहेत. विज्ञान, वाणिज्य आणि कला ह्या तीन मूलभूत शाखांपैकी दहावीच्या शिक्षणानंतर एका शाखेची निवड

करावी लागत असते. ह्यांपैकी वाणिज्य शाखेची निवड करणाऱ्यांची संख्या इतर दोन्ही शाखांच्या तुलनेने खूप मोठी असते. वाणिज्य शाखेची निवड केल्यानंतर करिअरचे अनेक पर्याय उपलब्ध असल्याबद्दल अनेकदा अभ्यासपूर्वक समजून घेतलेले नसते.

करिअर निवडीसाठी मानसशास्त्रीय पातळीवर काही महत्त्वाच्या घटकांचा अभ्यासपूर्ण विचार करणे आवश्यक ठरते. हे घटक आपल्यातील सर्जनशीलतेशी निगडित आहेत. करिअर घडवण्यासाठी पुढील घटक अत्यंत महत्त्वाचे आहेत:

दृष्टिकोन :

करिअर निवडीमध्ये आपल्या भावी आयुष्याकडे बघण्याचा आपला दृष्टिकोन कसा आहे, यावर आपले पुढील जीवनानुभव ठरणार आहेत.

सकारात्मकता :

आपल्या सकारात्मक विचारांच्या आधारे घेतलेला करिअर निवडीचा निर्णय हमखास यशस्वी देतो. आपली इच्छाशक्ती, उत्साह आणि योग्य दिशा यांना टिकवून ठेवण्यासाठी सकारात्मकता उपयुक्त ठरते.

नावीन्य :

करिअर निवडीला नावीन्याची जोड द्यावी. नवीन शिकत राहिल्याने आपल्या ज्ञानाची अनेक दारे आपल्यासाठी सतत उघडी राहतात, त्यामुळे एकूणच व्यक्तिमत्त्वाचा विकास जलद होत राहतो.

प्रेरणा :

आपल्या सर्जनशील विचारांत प्रेरणा देणाऱ्या अनेक बाबी असतात. अशा विचारांत नेहमीच नवीन काही निष्पन्न करण्याची क्षमता असते, त्यामुळे करिअरसाठी निश्चित अशी एक योग्य दिशा मिळू शकते; म्हणूनच नेहमी प्रेरणा देणाऱ्या गोष्टींचा शोध घ्यावा.

वस्तुनिष्ठता :

करिअर निवडीच्या विचारांत वस्तुनिष्ठता असणे गरजेचे असते. आपला सर्जनशील विचार हा नेहमीच आपल्या करिअर निवडीमध्ये नेमकेपणाने निर्णय घेण्यास उद्द्युक्त करत असतो. आपल्या करिअर निवडीच्या संदर्भातील सर्व संभ्रम दूर करण्याचे काम याद्वारे होऊ शकते. त्यासाठी विचारांमध्ये पूर्वग्रह नसावा.

अधिकृतता :

निवडलेल्या अभ्यासक्रमाची, शैक्षणिक संस्थेची आणि अर्थार्जनाच्या पर्यायांची अधिकृतता निर्णयापूर्वी तपासणे आवश्यक असते. निवडलेला अभ्यासक्रम नोकरी-व्यवसायाच्या दृष्टिकोनातून पूरक आहे का? संबंधित संस्था अधिकृत, नोंदणीकृत, मान्यताप्राप्त आहे का? हे पाहणे अत्यंत जरूरीचे असते.

सद्यस्थितीत जे शिक्षण आपल्यासाठी त्वरित अर्थार्जनाचे मार्ग खुले करून देईल, तेच करिअर निवडले पाहिजे. तो कदाचित आपल्या विकासाचा पाया ठरू शकतो. त्यासाठी भरघोस यश मिळालेच पाहिजे, हे विसरून चालणार नाही. निरनिराळ्या देश-विदेशांतील अनेक यशोगाथा तसेच तेथील शिक्षणाविषयीची सविस्तर माहिती अनेकप्रकारे उपलब्ध होत असते; पण नेमके काय करावे, कोणते करिअर

निवडावे? याचाच संभ्रम निर्माण होत असतो. नावीन्यपूर्ण करिअरची ओढ अनेकांना असते, परंतु अनेकदा संबंधित पुरेशी माहिती एकत्रितपणे मिळत नाही. आपल्याला निरोगी, दीर्घ आयुष्य आणि मानसिक स्वास्थ्य मिळवण्यासाठी योग्य करिअरची निवड करणे अनिवार्य झाले आहे. केवळ योग्य करिअरच आपल्याला पुरेसे अर्थार्जन करण्यास समर्थ बनवते.

वाणिज्य शाखेतील वैविध्यपूर्ण पदवी, पदव्युत्तर अभ्यासक्रमांचा आणि त्यानंतर उपलब्ध होणाऱ्या करिअर संधींचा वेध घेणे महत्त्वाचे असते. जगात सर्वत्र आर्थिक घडामोडी मोठ्या प्रमाणावर घडत असतात किंबहुना बहुतेक घडामोडींचे केंद्र हे अर्थकारणच असते, त्यामुळे वाणिज्य क्षेत्राची निवड ही ह्या क्षेत्रात करिअर घडवण्यासाठी उपयुक्त ठरू शकते. वाणिज्य शाखेत प्रवेश घेतलेल्या उमेदवारांना व्यापार, व्यवसाय, बाजारातील चढउतार, अर्थशास्त्राची मूलभूत तत्त्वे, सरकारचे वित्तीय धोरण, औद्योगिक धोरण, शेअर मार्केट आदी बाबींचे ज्ञान प्राप्त होत जाते. बारावीनंतर विद्यार्थी बी. कॉम. त्यानंतर एम. कॉम. करू शकतो. ह्या दरम्यान संबंधित विद्यार्थ्यांचा वित्त, व्यवसाय, प्रशासन, लेखा, ई-कॉमर्स, विक्री, विपणन, वितरण आदी विषयांचा अभ्यास होत असतो. बारावीनंतर वित्त, विमा, बँकिंग, चार्टर्ड अकाउंटन्सी, परदेशी व्यापार, स्टॉक ब्रोकिंग अँड इन्वेन्स्टमेंट अँड लिस्ट यांसारखे अभ्यासक्रम निवडता येऊ शकतात.

अलीकडच्या काही वर्षांत बॅचलर इन अकाउंटन्सी अँड फायनान्स, बॅचलर इन बँकिंग

अॅण्ड इन्शुरन्स, बॅचलर ऑफ फायनान्शियल मार्केट्स असे वैशिष्ट्यपूर्ण अभ्यासक्रम काही संस्थांनी सुरु केले आहेत. बिझनेस इकॉनॉमिक्स, फायनान्स अॅण्ड कंट्रोल ह्या विषयातही पदव्युत्तर पदवी प्राप्त करता येऊ शकते. वाणिज्य शाखेत पदव्युत्तर पदवी घेतलेल्या उमेदवारांना अध्यापन, नागरी सेवा, उच्च शिक्षण, बँकिंग क्षेत्र, ब्रॉकिंग, संशोधन, विमा क्षेत्र, वित्तीय संस्था, कॉस्ट अकाउंटंट, कंपनी सेक्रेटरी, चार्टर्ड अकाउंटंट अशाही अनेक संधी उपलब्ध होऊ शकतात. बी. कॉम. आणि एमबीए अशा पदव्या प्राप्त केलेल्या विद्यार्थ्यांना सार्वजनिक आणि खासगी क्षेत्रातील कंपन्या, कॉर्पोरेट्स ह्या ठिकाणी उत्तम संधी मिळू शकते.

जो विद्यार्थी संख्याशास्त्रावर प्रभुत्व मिळवू शकतो, त्याला वित्तीय अभियांत्रिकी (फायनान्शियल इंजिनिअरिंग) ह्या उच्च श्रेणीच्या आणि आव्हानात्मक कार्यक्षेत्रात काम करण्याचीदेखील संधी मिळू शकते. भारतीय अर्थव्यवस्थेला चालना देणाऱ्या घटकांमध्ये बँक डिपॉझिट्स, म्युच्युअल फंड, स्टॉक मार्केट्स, व्हेचर कॅपिटल, विमा, पोर्टफोलिओ मॅनेजमेंट ह्यांमध्ये सातत्याने नव्या बाबी घडत आहेत. त्याचाही लाभ वाणिज्य शाखेतील प्रशिक्षित उमेदवार घेऊ शकतात. जागतिकीकरणानंतर जगभरातील बँका आणि विमा कंपन्यांनी आपले जाळे सर्वत्र पसरवण्यास सुरुवात केल्यामुळे ह्या कंपन्यांना तज्ज्ञ मनुष्यबळाची गरज भासत असते, त्यामुळे वाणिज्य शाखेची पार्श्वभूमी असलेल्या उमेदवारांना करिअर घडवण्याचे नवे पर्याय उपलब्ध झाले आहेत. एमबीए (फायनान्स) हा अभ्यासक्रम पूर्ण केलेल्या उमेदवारांना अधिक चांगल्या

संधी उपलब्ध होऊ शकतात. व्यावसायिक आणि व्यापारी उलाढालीचे उत्तम ज्ञान वाणिज्य शाखेच्या विद्यार्थ्यांनी मिळवले असल्यास त्यांना ई-कॉमर्स क्षेत्रातही चांगली कामगिरी करता येऊ शकते.

वाणिज्य शाखेत बारावीपर्यंतचे अथवा पदवीचे शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना थोडा हटके विचार करून, काही प्रमाणात स्वतःच्या कल्पकतेला वाव मिळेल असे करिअर निवडता येऊ शकते. त्यासाठी अनेकविध पर्याय सद्यस्थितीत उपलब्ध आहेत जसे फॅशन डिझायनिंग, टेक्सटाईल डिझायनिंग, इंटीरिअर डिझायनिंग, ॲनिमेशन आणि मल्टिमीडिया, ग्राफिक डिझाइन, वेब डिझाइन, ॲनिमेशन डिझाइन, लॉ आणि ह्यूमॅनिटीज, लॉ, इकॉनॉमिक्स, सायकॉलाजी, सोशियॉलॉजी, हॉस्पिटॅलिटी आणि एव्हीएशन, हॉटेल मॅनेजमेंट, इव्हेंट मॅनेजमेंट, ट्रॅव्हल आणि टुरिझम, मीडिया, जर्नालिझम, मास कम्युनिकेशन, मीडिया मॅनेजमेंट, फोटोग्राफी, अभिनय प्रशिक्षण, मॉडेलिंग, एअर होस्टेस, फाईन आर्ट, लिटरेचर, पॉलिटिकल सायन्स, फॉरेन लॅंग्वेज, शिक्षक प्रशिक्षण, लॉ कोर्स, रिटेल आणि फॅशन मर्चंडाईझ इत्यादी. विशेषतः ह्या अभ्यासक्रमाच्या यशस्वी पूर्ततेनंतर त्वरित व्यावसायिक संधीदेखील उपलब्ध होत आहेत.

आज खरी गरज आहे योग्य करिअरच्या निवडीची. आवड आणि निवड यांचा करिअरच्या दृष्टिकोनातून खूपच जवळचा संबंध असतो. करिअरची निवड करताना आपल्याला मिळणारा आनंद, समाधान आणि स्थैर्य महत्त्वाचे असते. त्यासाठी करिअरनिवडीचे मानसशास्त्र अभ्यासपूर्वक समजून घेणे आवश्यक असते.

‘मरहट्टी सरिआ’ (इयत्ता बारावी)

कमलकुमार जैन

९८६०५८३७०८

मागील वर्षापासून अकरावी आणि बारावीच्या वर्गासाठी ‘महाराष्ट्री प्राकृत’ भाषा अभ्यासण्यासाठी दिली आहे. आजच्या मराठी भाषेच्या उगमाचा अभ्यास करण्यासाठी या महाराष्ट्री प्राकृत भाषेची ओळख करून घेणे गरजेचे आहे. या दृष्टीने मागील वर्षी म्हणजे अकरावीच्या पाठ्यपुस्तकात मराठी भाषेचा आणि प्राकृत भाषेचा जवळचा संबंध कसा आहे, हे सांगणारी पाठ्यरचना होती, तर बारावीसाठीच्या पाठ्यपुस्तकात ही ओळख अधिक दृढ करण्याच्या दृष्टीने पाठांची रचना केली आहे. प्रस्तुत लेखात प्राकृत भाषांचा अभ्यास आधुनिक भाषांचा उगम कसा झाला, हे पाहण्यासाठी कसा उपयुक्त आहे, हे सांगितले आहे.

इयत्ता ११ वीच्या महाराष्ट्री प्राकृतच्या ‘मरहट्टी पआसओ’ या पुस्तकामध्ये मराठी आणि प्राकृत या दोन भाषांचा जवळचा संबंध कसा आहे, हे आपण पाहिलेच आहे. त्यामुळे ‘महाराष्ट्री प्राकृत’ हे आधुनिक मराठीचे प्राचीन रूप आहे, हेही आपल्या लक्षात आले आहे. आता ‘मरहट्टी सरिआ’ या इयत्ता १२वीच्या पुस्तकाच्या आधारे ही ओळख आणखी दृढ होईल.

निसर्गामध्ये सर्वच प्राणी आपापल्या भाषेद्वारे एकमेकांशी संवाद साधत असतात, त्यामुळे भाषा हे आपले विचार सर्वांपर्यंत पोहोचवण्याचे प्रभावी माध्यम

मानावे लागेल; परंतु मानवाची भाषा इतर प्राण्यांच्या भाषेपेक्षा वेगळी आहे. प्रदेशानुसार या भाषेचे स्वरूप बदलताना दिसते. उदा. भारताविषयीचा विचार करताना महाराष्ट्रातील मराठी, राजस्थानातील राजस्थानी, गुजरातमधील गुजराती इ. या सर्व भारतीय भाषांचा उगम कुठून झाला? हा विचार करण्यासारखा मुद्दा आहे आणि त्यासाठी प्राकृत भाषेचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे. या प्राकृत भाषेचा उपयोग भगवान महावीर यांनी व पाली भाषेचा उपयोग तथागत गौतम बुद्ध यांनी धर्मप्रचारासाठी केला. यापैकी केवळ प्राकृत भाषेचा अभ्यास या ठिकाणी आपण करत आहोत.

जैन तीर्थकरांनी प्राकृतमध्ये दिलेल्या धर्मोपदेशाव्यतिरिक्त प्राकृत भाषेमध्ये अनेक कथाग्रंथ, काव्य, प्रवासवर्णनेसुद्धा सापडतात. मूलतः नीतिमूल्यांची शिकवण देण्यासाठी प्राकृतमध्ये कथासाहित्याची रचना झालेली दिसते. त्याचबरोबर या कथांमध्ये व्यवहारचातुर्य, मानवी संबंधांची जपणूक अशा विषयांचे विवेचनसुद्धा दिसते. अशा समृद्ध प्राकृत साहित्याच्या अभ्यासाने आपले मराठीचे ज्ञान समृद्ध आणि प्रभावी होईल.

या सर्व गोष्टींचा विचार करून १२वीच्या ‘मरहट्टी सरिआ’ या पाठ्यपुस्तकामध्ये पुढील वैशिष्ट्यांचा समावेश केला आहे. पुस्तकाची ही वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे -

(१) कोणतीही भाषा ही त्याच्या उपयोगानुसारच सिद्ध होत असते, त्यामुळे प्राकृत भाषेचा वापर आधुनिक युगातही संभाषणासाठी करता यावा, यासाठी उपयुक्त असणारी क्रियापदे 'सुगम प्राकृत' या विभागामध्ये सचित्र दिली आहेत. क्रियापदे सचित्र असल्यामुळे यांचा अर्थ समजणे नक्कीच सोपे जाईल.

भाषा म्हटली की वाक्य आणि वाक्यरचना आलीच. ही वाक्यरचना करणे सुलभ व्हावे, यासाठी काळ व अर्थाची ओळख असणे आवश्यक आहे; म्हणून भूतकाळ, वर्तमानकाळ आणि भविष्यकाळ तसेच आज्ञार्थ, विध्यर्थ यांची वाक्ये सचित्र दिली आहेत. त्याचबरोबर चित्रमालिकाही दिली आहे, जेणेकरून 'सुगम प्राकृत'मध्ये सुरुवातीस दिलेल्या क्रियापदांचा वापर करून विद्यार्थ्यांना वाक्यरचना करणे सोपे जावे. याशिवाय ऋतू आणि दिशा यांचे प्राकृत शब्द संभाषणामध्ये उपयोजिता यावेत; म्हणून त्यांच्या विषयीचे प्राकृत शब्द चित्रांसह दिले आहेत.

वरील गोष्टींव्यतिरिक्त वाक्यरचनेत किंवा संभाषणात वेगवेगळी विशेषणे, समास, उपसर्ग यांचा वापर होत असतो, त्याचबरोबर माणूस म्हणी व वाक्प्रचार यांचाही उपयोग भाषेमध्ये करत असतो. हे लक्षात घेऊन व्याकरण विवेचनामध्ये विविध विशेषणे, समास, उपसर्ग, संख्या दिल्या आहेत. त्याचबरोबर पत्रलेखन, बातमीलेखन, काही म्हणी आणि वाक्प्रचारही दिलेले आहेत. याशिवाय आपल्याला दैनंदिन व्यवहारांमध्ये ज्या वाक्यांची गरज भासते, उदा., वाढदिवसाच्या शुभेच्छा, हार्दिक अभिनंदन इ. अशी वाक्येसुद्धा प्राकृतमध्ये दिली आहेत. त्यामुळे

विद्यार्थ्यांना गंमत वाटून विद्यार्थी या वाक्यांचा प्राकृतमध्ये उपयोग करतील. सर्वात शेवटी आवश्यक प्राकृत क्रियापदांचा कोशही देण्यात आला आहे. ज्याचा विद्यार्थ्यांना अध्ययन व संभाषणासाठी निश्चितच उपयोग होईल.

(२) या पुस्तकामध्ये गद्य आणि पद्य असे दोन स्वतंत्र विभाग केले आहेत. गद्य विभागातील पहिल्या पाठामध्येच महाराष्ट्री या प्राकृत भाषेचा परिचय दिला आहे. विद्यार्थी व शिक्षिका यांच्या संवादातून महाराष्ट्री भाषेचे महत्त्व सांगितले आहे. या पाठामध्ये महाराष्ट्री भाषेतील विविध ग्रंथ, त्या ग्रंथांतील विषय, या ग्रंथांचे लेखक याबद्दल माहिती दिली आहे.

(३) या पाठ्यपुस्तकातील गद्यपाठ हेसुद्धा अत्यंत विचारपूर्वक निवडले आहेत. आपल्याला जीवनामध्ये केवळ पुस्तकी पांडित्य असून चालत नाही, तर त्याचबरोबर जीवनावश्यक असणारे व्यवहारचातुर्य, हुशारी, निरीक्षणक्षमता, समयसूचकता याही गोष्टी माणसाकडे असणे आवश्यक असते. त्याबरोबर अर्थार्जन हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. या सर्व मुद्द्यांचा विचार करणारे गद्यपाठ निवडले आहेत.

(४) व्यवसायकौशल्याचे धडेसुद्धा या पुस्तकातून मुलांना मिळतील, याची खबरदारी घेतली आहे. उदाहरणार्थ, एका पाठात वडिलांनी मुलांचे व्यवसायातील कौशल्य पाहून त्यांच्या संपत्तीची विभागणी केलेली दिसते. जो घरकामामध्ये हुशार आहे, त्याला घराची जबाबदारी दिलेली आहे, जो

प्राण्यांच्या पालनपोषणामध्ये तरबेज आहे, त्याला प्राण्यांची जबाबदारी दिलेली आहे. जो आर्थिक व्यवहारामध्ये कुशल आहे, त्याच्याकडे आर्थिक जबाबदारी सोपवलेली आहे.

त्याचबरोबर शिल्पकला हेसुद्धा अर्थार्जनाचे महत्त्वाचे साधन असून शिल्पकलेमध्ये आपल्याला कौशल्य कसे मिळवता येईल आणि त्यासाठी कशाप्रकारची भावना असणे आवश्यक आहे, याचाही पाठ या पाठ्यपुस्तकामध्ये दिलेला आहे. याचे यथोचित वर्णन 'शिल्पिपुत्रा' या पाठामध्ये आहे. याचबरोबर अर्थार्जनामध्ये रत्नांची परीक्षा, फुलांचे शास्त्र या संबंधीचे महत्त्वाचा पाठ अनुक्रमे 'रत्नपरीक्षा' व 'तरंगलोला' या पाठांमधून मिळतो. अशाप्रकारे विविध शास्त्रांचाही विद्यार्थ्यांना परिचय करून देण्यात आला आहे. या पाठांच्या अध्ययनाने विद्यार्थ्यांमध्ये व्यवसाय सुरू करण्याबद्दल उत्सुकता निर्माण व्हावी, हाच या पाठीमागील उद्देश आहे.

(५) मानवी जीवन आणि नीतिमूल्ये यांची सांगड खूप महत्त्वाची आहे. जैन धर्माचा महत्त्वाचा भर कर्मसिद्धांतावर आहे, त्यामुळे नीतिमूल्यांची शिकवण अत्यंत महत्त्वाची आहे. ही शिकवण देत असताना अभयदान म्हणजे नेमके काय, लोभाचा परिणाम कसा असतो, यासारख्या महत्त्वाच्या संकल्पनांचा विचार या कथांच्याद्वारे केलेला आपणाला दिसतो.

नियमांचे पालन हा अत्यंत महत्त्वाचा मुद्दा असून सहज म्हणून किंवा थड्या म्हणून जरी आपण नियम घेतला आणि त्याचे पूर्णपणे पालन केले तरी

त्याचे मोठे, चांगले फळ कसे मिळते, हे चंडचूडाच्या कथेतून सांगितले आहे. मानवी जीवनाचे अविभाज्य अंग म्हणजे साहस व यशप्राप्ती धाडसाशिवाय प्राप्त होणे शक्य नाही, हे साहसवज्जेतून सांगितले आहे.

(६) प्राकृत साहित्य केवळ जैन धर्मीय तत्त्वज्ञानाचेच ग्रंथ नाहीत, तर साहित्यदृष्ट्यासुद्धा प्राकृत भाषा खूप समृद्ध आहे, हे सांगण्यासाठी 'गाहा सत्तसई' सारख्या महत्त्वाच्या मुक्तक काव्यामधून काही निवडक गाथा घेतल्या आहेत. या गाथांचे महत्त्व केवळ साहित्यिक दृष्टिकोनातून नसून मानवी जीवनाचे एकमेकांशी असणारे अनुबंध जपण्यासाठी तसेच उपदेशक म्हणून या गाथांचा उपयोग होतो. मानवी जीवनामध्ये अनेक अडचणी येत असतात. त्या अडचणींमधून पार पडण्यासाठी 'गाहा सत्तसई' सारखे काव्य माणसाला मदत करू शकते, हे यातून सिद्ध होईल. ऐतिहासिक व सातवाहन काळातील महाराष्ट्राची राजधानी असणाऱ्या प्राचीन पैठण नगराचेही वर्णन 'लीलावईकहा' या ग्रंथातून निवडून घेतले आहे. याच्या आधारेही विद्यार्थ्यांना प्राकृत साहित्यातील काव्याचा आस्वाद घेता येईल.

अशाप्रकारे महाराष्ट्री प्राकृत भाषा किंवा सर्वच प्राकृत भाषा यांचा अभ्यास हा भाषाशास्त्रीय अध्ययनाच्या दृष्टिकोनातून व आधुनिक भारतीय भाषांचा उगम कसा झाला, हे समजण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरेल. त्याचबरोबर या भाषांचा अभ्यास हा रंजक व अतिशय महत्त्वाचा भाग ठरू शकेल, या विचारातून या पाठ्यपुस्तकाची रचना केलेली दिसते.

‘पालि पकासो’ (इयत्ता बारावी)

प्रा. माधव मेश्राम

☎ ७७२१०९९१०४

‘पालि पकासो’ इयत्ता १२ वी हे पाठ्यपुस्तक अनेक अर्थाने वैशिष्ट्यपूर्ण झाले आहे. भारताचा सांस्कृतिक वारसा व इतर मानवतावादी मूल्ये बौद्ध तत्त्वज्ञान, आदर्श नागरिकत्व अशा गोष्टींचा पुस्तकात अंतर्भाव केला आहे. अत्यंत सुलभतेने पाठ्यघटकांची मांडणी हे पाठ्यपुस्तकाचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. अशा या पाठ्यपुस्तकाची ओळख करून देणारा हा लेख.

इयत्ता बारावीच्या ‘पालि पकासो’ या पाठ्यपुस्तकात विद्यार्थ्यांच्या आकलनक्षमतेच्या दृष्टीने सहजपणे समजेल, अशा सोप्या व सुलभ पद्धतीने पाठ्यघटकांची मांडणी केलेली आहे.

पाठ्यपुस्तकातील बाह्य स्वरूपाची वैशिष्ट्ये :-

‘पालि पकासो’ हे पुस्तक विविध रंगांतील समर्पक चित्रांनी युक्त असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना त्याविषयी जाणून घेण्याची उत्सुकता वाटेल. पाठ्यपुस्तकाचे **मुखपृष्ठ** व **मलपृष्ठ** हे पुस्तकाचे अंतरंग व पाली भाषेतील ज्ञानसंपदेची माहिती देणारे आहेत. जसे, **मुखपृष्ठ** - सिंहस्तंभाच्या माध्यमातून दहाही दिशांना समप्रमाणात ज्ञानाची सिंहगर्जना आणि चक्रांकित चार हरणांचे धड व एक तोंड हे चित्र यामधून बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा अर्थबोध होतो. **मलपृष्ठ**-यातून निसर्गरम्य वातावरणातील जागतिक वारशाची जाणीव होते. इतकेच नव्हे तर पान दोनवरील सर्वांत मोठ्या स्तुपाचे चित्र ऐतिहासिक वारशाचे प्रतिनिधित्व करतो.

पाठ्यपुस्तकातील अंतर्गत वैशिष्ट्ये :-

विद्यार्थ्यांमध्ये नैतिक मूल्यांची रुजवणूक व्हावी या उद्देशाने पाठ्यपुस्तकात पाठ्यघटकांचा समावेश

करण्यात आला आहे.

विद्यार्थ्यांना पाठ्यघटकांतून सांविधानिक मूल्यांची जाणीव निर्माण व्हावी, यासाठी ‘भारतीय संविधानातील विविध कलमांचा’ आदर्श घेऊन गद्यपाठ, पद्यपाठ, स्थूलवाचन आणि परिशिष्टांमध्ये त्यांचा उपयोग करण्यात आला आहे.

बुद्ध-सर्व गोष्टींचे ज्ञान प्राप्त करणे,
धम्म- सत्य, सदाचार व निसर्गाचा नियम, आणि
संघ- मानवी मनातील सर्वच प्रकारच्या विकारांचा नाश करून लोकांना दुःखमुक्तीचा मार्ग सांगणारे अर्हंत होय. पाली भाषेचा तीन अंगांनी अभ्यास करता येतो.
परियत्ति - ऐकून, वाचून शब्दांचा अर्थ समजून घेणे.
पटिपत्ति - त्यावर चर्चा, विचारविमर्श करणे.
पटिवेदन - त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेणे.

पाली भाषा आपल्याला नऊ अंगांनी शिकता येते. त्याला ‘नवांगसत्थुसासन’ असे म्हणतात. पाली भाषेची स्वतंत्र व्याकरण परंपरा आहे. या पाठ्यपुस्तकात ‘मोणालायन व कच्चायन’ व्याकरणाचा आदर्श घेतला आहे.

प्रत्येक पाठ्यघटकाच्या आधी **प्रस्तावना** दिलेली असून कठीण व **पारिभाषिक शब्दांचे अर्थ** दिलेले आहेत. तसेच **स्वाध्याय व कृती** या परस्परपूरक आहेत. या पुस्तकातून विद्यार्थ्यांचे मनोर्ध्व वाढून त्याची कुशल कर्माकडे निर्भयतेने वाटचाल होईल अशी प्रेरणा निर्माण करावी. पाली विषयाच्या अध्ययनाने विद्यार्थी सुजाण, सजग नागरिक बनून त्याच्यामध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन निर्माण करावा.

पाठ्यपुस्तकाची उल्लेखनीय वैशिष्ट्ये :-

(१) या पाठ्यपुस्तकातील पाठ्यघटकांमधून विद्यार्थ्यांना स्वातंत्र्य, समता, बंधुता व न्याय

- या सांविधानिक मूल्यांची जाणीव निर्माण होईल.
- (२) पाठ्यघटकांच्या अनुषंगाने विद्यार्थ्यांची आकलनशक्ती, विचारशक्ती, कल्पनाशक्ती आणि सर्जनशीलता विकसित करण्याच्या दृष्टीने राज्य मंडळाने ठरवून दिलेल्या आराखड्यानुसार स्वाध्यायातील कृतींची रचना करण्यात आली आहे.
- (३) विद्यार्थ्यांची अध्ययनप्रक्रिया प्रज्ञा, शील, करुणा यांनी युक्त होऊन ज्ञानरचनात्मक पद्धतीने गतिमान होण्यास मदत होईल.
- (४) पाठ्यपुस्तकातील चित्रांमधून विद्यार्थ्यांना तत्कालीन पोशाख, आभूषणे, राहणीमान व जीवनपद्धतीची जाणीव होईल.
- (५) विद्यार्थ्यांमध्ये या पाठ्यपुस्तकातील स्वरचित पाठ्यघटकांतून सामाजिक जाणीव, राष्ट्रप्रेम व

- सदाचारवृत्ती विकसित होईल.
- (६) प्राचीन काळापासून ते आधुनिक काळापर्यंत विद्यार्थ्यांना बौद्ध संस्कृती, तत्त्वज्ञान, इतिहास, समाजजीवन, जीवनमूल्ये आणि मानवतावाद समजून घेण्यास पाली भाषेचा फायदा होईल.
- (७) पाठ्यघटकासंबंधी अधिक माहितीसाठी ॲपच्या माध्यमातून **क्यू. आर. कोड**द्वारे दृकश्राव्य साहित्य उपलब्ध होईल.
- या पाठ्यपुस्तकातून विद्यार्थ्यांमध्ये नैतिकता, परोपकार भावना आणि राष्ट्रीय मूल्ये यांच्या विकासाबरोबरच त्यांच्यात स्वतंत्र विचारक्षमता, अभिव्यक्ती, स्वमत प्रकटीकरण या क्षमता प्राप्त होतील, ही अपेक्षा आहे.

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे

माहे जुलै २०२० अखेर मंडळ सेवेतील खालील अधिकारी / कर्मचारी नियत वयोमानानुसार सेवानिवृत्त होणार आहेत. त्यांच्या प्रदीर्घ अशा सेवाकालाचा लाभ मंडळाच्या कामकाजामध्ये झाला आहे. त्यांचे अनुभव व कार्यामुळे त्यांच्या सहकाऱ्यांना मार्गदर्शन लाभलेले आहे. या सेवानिवृत्त अधिकारी / कर्मचाऱ्यांना व त्यांच्या कुटुंबीयांना उत्तम आयुरारोग्य आणि संपन्न जीवन लाभो अशी मंडळाकडून शुभकामना !

नियत वयोमानानुसार -

अ.क्र.	अधिकारी / कर्मचाऱ्याचे नाव	पद	मंडळ	निवृत्तीचा दिनांक
१)	श्री. अनिल पांडुरंग खटावकर	कनिष्ठ लिपिक	कोल्हापूर	३१/०७/२०२०

वाचकांचे अभिप्राय

सप्रेम नमस्कार,

अंक खूपच सुंदर झाला आहे.

रोहिणी शिर्के

सप्रेम नमस्कार,

अंक खूप सुंदर, आकर्षक व वाचनीय आहे. अंकातील सर्वच लेख वाचनीय आहेत.

साहेबराव दामोदरे

सप्रेम नमस्कार,

अंक अप्रतिम झाला आहे. माझा लेख प्रकाशित केल्याबद्दल संपादक मंडळाचे मनःपूर्वक आभार.

संदीप जगदाळे

सप्रेम नमस्कार,

वाचनीय लेख. लेख वाचताना जाणवले की निर्मिती उत्तम. अभिनंदन!

डॉ. मोहन खडसे

शिक्षण संक्रमण - जुलै २०२० (३८)

English Yuvakbharati

(Std. XII)

Dr. Manjushree Sardeshpande

☎ 7755511968

According to the author, the role of literature in nurturing a learner's personality is significant and hence study of literature along with development of the skills of language is of utmost importance. That is why 'Yuvakbharati' (Std.XII) course book of English, includes variety of literary forms like essays, short stories, poems and special section on the genre 'Novel'. In short the course book would certainly play an important role in developing the students' language skills, and their ability to appreciate literature in its inner aspects.

Every generation marks an advanced human potential. The set of skills, abilities, knowledge and perception this techno savvy generation is blessed with makes it more important to train their minds, sharpen their intellects. Language and Literature are powerful tools which have a great impact in shaping the personality of a student. They help in nurturing the thoughts, and emotions of an individual. In this age of globalization, the world has become a small place. English being a largely used means of communication, we have gone beyond boundaries of nations and established communication on global level. English plays a very significant role in today's scenario. Standard XII is a very crucial, career deciding, life transforming year for the students. The skills of English language would prove to be a catalyst in fast forwarding their career objectives.

English Yuvakbharati has been designed to equip the students to face the challenges of the 21st century. It focuses on the holistic development of the students. It fulfills their linguistic needs-enrichment of English and enhancement of language skills.

Salient Features of the Coursebook

1. It inculcates life-skills and values in the students through the diligently chosen classics and masterpieces in literature.
2. Writings of R.K.Narayan, A.G.Gardiner, Virginia Woolf, Pico Iyer, O'Henry have been included to inculcate qualities, skills and values like wit and humour, astuteness and ingenuity, etiquettes, manners, social skills, self realization, love for nature and wild life, search for identity, self - esteem, adaptability, perseverance, determination, broadening of outlook, etc.
3. There is an enriching combination of various literary forms like stories, essays, articles on various topics including travel, adventure and inspiring biopic too.
4. This being an age of ICT and internet, a very useful informative text on Big Data has been included. This will give a larger perspective of the modern life to the students.
5. An interesting collection of poems is really soul-stirring and heart warming.
6. Poems of Walt Whitman, Robert Southey, Dilip Chitre, Sarojini Naidu, W.H.Davies, Mamang Dai and Lord Byron would give the students a taste of different cultures, different people, different philosophies

which would mould the students' perception of life.

7. It is an effort to make the students realize that whether people are from the east or west they are human beings and part of a larger family.
8. It sensitizes the students to connect with local as well as global aspects of existence.

What's New?

(i) Introducing the genre – 'Novel'

For inculcating reading habit in the students this genre has been introduced. The selected extracts arouse curiosity and urge the students to read the whole Novel. **Learning to learn** is the whole idea behind it. Once the students develop this love to acquire knowledge, half the battle is won.

E. R. Braithwaite's novel '*To Sir, With Love*' has a theme of student-teacher relationship, prejudice and racism, Jules Verne's novel '*Around the World in Eighty Days*' is full of adventure and excitement and '*The Sign of Four*' by Sir Arthur Conan Doyle is a mind-blowing detective novel.

(i) The students would get familiar with the technique of novel writing and different aspects of novels like story, plot, characters, etc.

(ii) To enable students to participate and compete globally, advanced writing skills have been introduced. This year drafting Virtual Messages, Mind Mapping, participating in Group Discussions and preparing Statement of Purpose are newly added.

(a) Innovative Teaching-learning

Methodology

Skill Based Approach:

Activities are drafted to provide ample scope for developing all the four language skills.

Chats, discussions, speeches, expressing views and opinions, summarizing, note-making, answering different types of questions, writing character sketches, in short, using language in variety of ways creatively provides scope for better learning of language.

(b) Constructivist approach :

Constructivist approach is adopted. This gives scope for learners to think critically, to reflect, to analyse, to interpret and construct knowledge. Hands on activities, projects and working in pairs and groups enhance teaching and learning more effectively.

(c) Integrating ICT into the classroom:

Teachers can make use of the ICT to teach prose and poems effectively. Films on the novels prescribed can be shown followed by discussion to facilitate understanding.

(d) Interesting use of Literature :

Literature has been included to develop insights. Literature is a mirror of life, a source of pleasure and entertainment. All the lessons and poems here will take the students on a special journey of life and these experiences would prepare them to face the challenges they may encounter in future.

(e) The Ice breakers :

Ice breakers introduce the text, **Brainstorming** enables full comprehension of the text. Activity based questions foster critical thinking. The margin activities help in pondering over the questions which arise while studying the text. QR Code has been provided in the text book. It enables you to get the pdf of the text and provides guidance in dealing with the text and the activities therein. Useful links and suggestions have been given after every lesson.

रोग आणि प्रतिकारक्षमता

विवेक भालेराव

रोग होण्यासाठी अनेक घटक कारणीभूत असतात. संसर्ग झालेले प्राणी, पक्षी, कीटक अशा वेगवेगळ्या माध्यमातून विषाणूंचे वा जिव्यांचे संक्रमण माणसाच्या शरीरात होऊन माणूस रोगाचा बळी ठरतो. अलीकडच्या काळात नवनवीन रोग आणि रोगाचे जिव्याणू आढळून येत आहेत. काही रोगांचे जिव्याणू तर कोणत्याही प्रतिजैविकांना जुमानत नाहीत, अशा परिस्थितीत रोग झाल्यावर तो बरा करण्यासाठी उपचार व्यर्थ ठरत आहेत; म्हणून मुळात रोग होऊ नये, यासाठी काळजी घेणे हा उत्तम उपाय ठरू शकतो; परंतु हे तेव्हाच शक्य आहे, जेव्हा आपल्या शरीरातील रोग प्रतिकारक्षमता वाढलेली असेल, प्रस्तुत लेखात ही प्रतिकारक्षमता वाढवणे किती महत्त्वाचे आणि उपयुक्त आहे, याची माहिती दिली आहे.

आपले मानसिक, शारीरिक संतुलन जेव्हा बिघडते, तेव्हाच रोग होतात. जसे-रक्तदाब, मधुमेह इत्यादी कर्करोगाची सुरुवात असताना रोग सुप्त अवस्थेत असतो. व्यक्तीला तेव्हा आजारी असल्याचे लक्षात येत नाही. रोग होण्यासाठी एकाच वेळी अनेक घटक कारणीभूत ठरतात. संसर्गित प्राणी, पक्षी, कीटक यांच्याकडूनदेखील जिव्याणू किंवा विषाणूमाफत रोगाचे संक्रमण मानवात होते. रोगप्रतिकारक्षमता कमी पडल्यास काही नव्या संसर्गजन्य रोगांचा मानवात अत्यंत झपाट्याने कमी काळात प्रसार होतो व रोगाची साथ पसरते. निसर्गात उत्क्रांती होऊन पूर्वी न आढळलेले जिव्याणू तसेच विषाणू निर्माण होतात. हल्ली काही रोगांचे नवे जिव्याणू प्रतिजैविकांनाही दाद

देईनासे झाले आहेत. मात्र काही जिव्याणू तसेच विषाणू मानवाला उपयोगीदेखील असतात.

रोग असंख्य प्रकारचे असल्याने त्यांची कारणेही अनेक तऱ्हेची असतात. सार्वजनिक अस्वच्छता तसेच काही व्यवसायामुळेदेखील रोग होण्याचा धोका असतो. अगदी साध्या विकारांवर चुकीचा उपाय केल्यानेदेखील रोग उद्भवतात. अचूक रोगनिदान महत्त्वाचे असते. कुपोषण, असंतुलित आहार, यामुळे तर रोग उद्भवतातच, त्याचबरोबर शरीरात एखाद्या अन्नद्रव्याचे किंवा जीवनसत्त्वाचे आधिक्य झाल्यानेदेखील रोग होतात, त्यामुळे तज्ज्ञ डॉक्टरांच्या मार्गदर्शनाशिवाय स्वतःहून जीवनसत्त्वे किंवा औषधांचे सेवन करणे घातक ठरू शकते.

शिळ्या अन्नाला जंतुसंसर्ग झाल्यास अन्नविषबाधा होऊ शकते. अशा अन्नामुळे मळमळणे, पोटात दुखणे, अतिसार, डोके दुखणे, ताप येणे, अंग गार पडणे, स्नायू अशक्त होणे, गुंगी येणे अशी विषबाधेची लक्षणे दिसतात. वेळीच योग्य उपचार न मिळाल्यास प्रसंगी मृत्युदेखील ओढवतो.

आपल्या शरीराचे तापमान, श्वासोच्छवासाचा दर, रक्तदाब, केसांची चमक, डोळ्यांच्या पापण्यांच्या नाजूक अस्तराचा रंग, बुबुळांचा रंग, तोंडाचा वास, जिभेचा रंग, त्वचेचा रंग, निस्तेजपणा, नखांचा रंग, भुकेचे प्रमाण, लसिकाग्रंथींना आलेली सूज, बोलण्याच्या आवाजातील फरक अशा निरीक्षणांवरूनदेखील व्यक्तीच्या निरोगीपणाची सकृद्दर्शनी तपासणी करता येते. योग्य निरीक्षणाने आपल्या शरीरातील बदलांची जाणीव स्वतःलादेखील होऊ शकते.

आधीच खूप आजारी किंवा कुपोषित असणारी व्यक्ती साथीच्या नव्या विषाणूंशी लढण्यात कमजोर

पडू शकते. व्यसनांमुळे शरीराची हानी होऊन संसर्गाशी लढण्याची क्षमता कमी होते. शारीरिक लढपणा रोगप्रतिकारक्षमता कमी करतो. व्यक्तीचा निरोगीपणा किंवा रोगप्रतिकारक्षमता कशानेही तात्काळ वाढत नसते. एखाद्या पदार्थांमुळे रोगप्रतिकारशक्ती तात्काळ वाढेल असे म्हणणे म्हणजे रोगप्रतिकारशक्तीचा त्या पदार्थाशी 'भ्रामक सहसंबंध' जोडण्यासारखे आहे.

रोग झाल्यावर उपाय करण्यापेक्षा रोग होऊ नयेत यासाठी प्रतिबंधात्मक उपाय करणे जास्त हिताचे ठरते. योग्य सकस आहार, शारीरिक व्यायाम, व्यक्तिगत तसेच सार्वजनिक स्वच्छता, पुरेशी विश्रांती, योग्य सूर्यप्रकाश, राहण्याची योग्य जागा, मानसिक ताण आणि व्यसनांपासून मुक्तता, लसीकरण अशा सर्वसाधारण उपायांमुळे रोगप्रतिकारक क्षमता वाढण्यास मदत होते. आपली रोगप्रतिकारशक्ती व्यवस्थित असल्याचे एखादे मोजमाप मात्र नसते.

आपल्या आहारात भाज्या, तंतुमय पदार्थ, कडधान्ये यांचा समावेश असावा. आपल्या शरीरातील रोगप्रतिबंधक यंत्रणेसाठी पुरेशी झोप महत्त्वाची असते. गाढ झोपेत मेंदूतील तसेच शरीरातील पेशींची झीज व हानी भरून काढली जाते, जटिल प्रथिनांची निर्मिती होते. गाढ झोपेमुळे शारीरिक व मानसिक ताण कमी होण्यास मदत होते.

रोज मोकळ्या हवेत क्षमतेनुसार जलद चालणे, सायकल चालवणे, धावणे, पोहणे, शरीराला ताण देणे (वजन उचलणे), योगासने असा अर्धा ते पाऊण तासाचा व्यायाम पुरेसा असतो. मात्र आहार तसेच व्यायाम यांची गरज व्यक्तीचे वय, ऋतुमान, व्यवसाय यानुसार बदलत असते. कोणत्याही व्यायामप्रकाराचा अतिरेक हानिकारक ठरू शकतो. अतिरेकी व्यायामाने शरीरात कॉर्टिसॉल (स्ट्रेस हार्मोन्स) योग्य प्रमाणापेक्षा जास्त निर्माण होऊन रोगप्रतिकारक्षमता कमी होऊ शकते. सकाळच्या वेळेला व्यायाम केल्याने शरीरातील चयापचय क्रियांना उत्तेजन मिळते. रात्री गाढ झोप

लागते. मनःस्थिती सुधारते. मेंदूतील मज्जापेशींच्या न्हासासंबंधीच्या अल्झायमरसारख्या विकारांना प्रतिबंध होतो. कमी अंतर वेगाने धावल्याने मेंदूतील डोपामाईन (मज्जासंदेशवाहक) व इपिनेफ्रिन (संप्रेरक), मज्जापेशींच्या वाढीला उत्तेजन देणारे प्रथिन (बी.डी.एन.एफ.) यांच्यात वाढ होते. रक्तातील कॉर्टिसॉलची पातळी नियंत्रणात राहते, त्यामुळे मानसिक व शारीरिक ताण कमी होतो.

ज्यांची रोगप्रतिकारक्षमता कमी असते किंवा इतर विकारांमुळे कमी झालेली असते अशा व्यक्ती रोगांच्या साथीत बळी पडण्याची शक्यता जास्त असते. जगात खालावत चाललेल्या पर्यावरणाच्या दर्जाप्रमाणेच रोगांचे नवे प्रकारदेखील निर्माण होत असल्याचे दिसते. वृद्धावस्थेत शरीरातील प्रथिनांची निर्मिती, पचन, श्वसन, सर्वसाधारण प्रतिकारक्षमता मंदावतात. अशा कारणांनी रोगप्रतिकारक्षमता अपुरी पडते.

रोगप्रतिकार करणारी आपल्या शरीरातील यंत्रणा आयुष्यभर कार्यरत असते. मात्र तिची क्षमता नेहमीच समाधानकारक असेल असे नाही. नवजात बालकाला आईकडून जन्मतः काही प्रकारची प्रतिपिंडे (अँटीबॉडीज) मिळतात. सुरुवातीचा काही काळ त्याला त्यामुळे रोगकारक जिवाणू तसेच विषाणूंपासून काही प्रमाणात संरक्षण मिळते. मात्र रोगप्रतिकारदृष्ट्या नवजात बालक अपरिपक्व असते. जसा बाह्य पदार्थांशी त्याचा संपर्क येतो, त्याच्या शरीरात तशी अनेक प्रतिपिंडे तयार होतात. प्रतिपिंडांच्या निर्मितीला वयाच्या चार-पाच आठवड्यांनंतर सुरुवात होते.

काही औषधांचा दीर्घकालीन वापर, क्ष-किरण किंवा इतर दीर्घकालीन प्रारणोपचार, शरीरातील गळवे, मधुमेह, विषाणूसंसर्ग, संप्रेरक ग्रंथींचे विकार, प्रदूषके, कुपोषण, जास्त रक्तस्राव, भाजणे, निर्जलीकरण यामुळे रोगप्रतिकार क्षमता कमी होण्याची शक्यता असते, त्यामुळे योग्य वेळी डॉक्टरांचा सल्ला घेणे महत्त्वाचे ठरते.

जेव्हापासून जगात मानव समूहाने दाट लोकवस्ती करून राहू लागला, तेव्हापासून विषाणूजन्य साथी अस्तित्वात आहेत. हल्लीच्या आधुनिक काळात विमानप्रवास आणि संदेशवहनाच्या साधनांमुळे जग जवळ आले. प्रवासी आणि मालाची वाहतूक जशी गतिमान झाली, तसाच विशेषतः सार्थीच्या रोगांचा प्रसारही एका खंडातून दुसऱ्या खंडात वेगाने होऊ लागलेला आहे. हवा तसेच समुद्रातील प्रदूषणाची व्याप्ती जागतिक स्वरूपाची आहे. इ. स. १९३१मध्ये इलेक्ट्रॉन सूक्ष्मदर्शक शोधला गेल्यानंतर विषाणू प्रत्यक्ष बघता येणे शक्य झाले, त्यामुळे औषधनिर्माण शास्त्राची प्रगती झाली. प्रतिजैविक औषधे सूक्ष्मजंतूप्रमाणे विषाणूंना नष्ट करू शकत नाहीत; पण त्यांना नियंत्रणात ठेवतात.

रोगकारक विषाणू किंवा जिवाणू वाहक किंवा बाधित असणाऱ्या प्राणी, पक्षी व कीटकांमार्फतदेखील अनेक रोगांचे मानवाकडे संक्रमण होत असल्याचे आढळते. उदाहरणार्थ, जमिनीत आढळणाऱ्या अँथ्रेक्स विषाणूची लागण प्रथम जनावरांना होते. संसर्गित पक्ष्यांद्वारे 'बर्ड फ्लू'चा प्रसार होतो. 'झिका' तसेच 'नाईल' विषाणूंचा प्रसार डासांमार्फत होतो, 'सार्स' तसेच 'निपाह' विषाणू वटवाघळांमार्फत, तर 'स्वाईन फ्लू' डुकरांमार्फत मानवात संक्रमित झाल्याचे आढळले आहे. कोरोना विषाणू हा जनावरे किंवा समुद्री अन्नाद्वारे मानवात आल्याचे मानले जात आहे. मानवामार्फत होणारा संसर्गजन्य रोगांचा प्रसार टाळणे कठीण ठरते. रोगवाहक व्यक्तीत अनेक वेळा बाह्य लक्षणे दिसत नाहीत. जगात काही विषाणूंच्या साथी नव्याने उद्भवतात, त्या विषाणूंचा प्रतिबंधक लस किंवा अचूक प्रतिजैविक औषध शोधलेले नसते, त्याला काही वेळ लागतो. अशा विषाणूसंसर्गावर, त्या व्यक्तीवर लक्षणांनुसार साहाय्यकारी वैद्यकीय उपचार करता येतात. उदाहरणार्थ, संसर्गित व्यक्तीचा रक्तदाब वाढत

असेल, तिला ताप येत असेल तर तो नियंत्रणात ठेवला जातो. श्वास घेण्यास त्रास होत असेल तर कृत्रिम श्वास दिला जातो; पण अशा विषाणूसंसर्गाला व्यक्ती बळी न पडण्यासाठी त्या व्यक्तीची नैसर्गिक रोगप्रतिकारशक्ती पुरेशी असणे हेच महत्त्वाचे ठरते.

आपल्या शरीरात रोगकारक सूक्ष्मजंतू, विषाणू, रासायनिक, जैवरासायनिक इ. हानिकारक पदार्थ म्हणजेच 'प्रतिजन' (अँटीजेन) शिरल्यास आपले शरीरदेखील त्यांची विल्हेवाट लावण्याचा प्रयत्न करते, तेव्हा आपल्या रक्तद्रवात तयार होणाऱ्या विशिष्ट प्रथिनांना प्रतिपिंडे (अँटीबॉडीज) असे म्हणतात. प्रतिरक्षा क्रियेत ती भाग घेतात; म्हणून त्यांना प्रतिरक्षा प्रथिने असेही म्हटले जाते. मात्र प्रतिजन शरीरात शिरल्यानंतरच प्रतिपिंडे निर्माण होतात असे नाही, तर ती एरव्हीदेखील निर्माण होत असतात. उदाहरणार्थ, आपल्या आतड्यांत नेहमी राहणाऱ्या सूक्ष्मजंतूंविरुद्ध प्रतिपिंडे निर्माण होतात.

नैसर्गिकरीत्या आजार येऊन गेल्यानंतर ज्या सूक्ष्मजंतूमुळे तो उद्भवला असेल, त्याविरुद्ध प्रतिपिंडे निर्माण होतात व तेच आजार पुन्हा होण्याविरुद्ध कायमची किंवा काही काळपर्यंत टिकणारी प्रतिरक्षा (इम्युनिटी) उत्पन्न करतात. ह्या प्रतिपिंडांच्या गुणधर्माचा उपयोग संसर्गजन्य रोगांविरुद्ध प्रतिरक्षा निर्माण करण्यासाठी करतात. त्यासाठी संसर्गजन्य रोगांचे हतप्रभ किंवा मृत सूक्ष्मजंतू, विषाणू किंवा रोगकारकापासून बनवलेले हानिकारक पदार्थ शरीरात टोचून रोग उत्पन्न न करता प्रतिपिंडे उत्पन्न करतात, त्यालाच 'लस' टोचणे असे म्हणतात.

रोगांच्या साथी येऊ न देणे आपल्या नियंत्रणात नसले, तरी आपली रोगप्रतिकारक्षमता कमी पडू न देण्याचा प्रयत्न करणे, आपल्या हातात असते.

रसग्रहण कवितेचे
समुद्र कोंडून पडलाय : वसंत आबाजी डहाके
(इयत्ता बारावी)

संतोष शेणई

९८८१०९९०१६

कवी वसंत आबाजी डहाके यांचा 'योगभ्रष्ट' हा कवितासंग्रह १९७२ मध्ये आला. त्यानंतर 'शुभवर्तमान', 'शुन:शेष', 'चित्रलिपी', 'वाचाभंग' आणि 'सहा दीर्घकविता' या संग्रहांमधून त्यांची कविता आली. नारायण सुर्वे, दिलीप पुरुषोत्तम चित्रे, अरुण कोलटकर, नामदेव ढसाळ, ना. धों. महानोर, ग्रेस अशा साठोत्तरी कवींच्या समृद्ध कवितेच्या मागोमाग डहाके यांची कविता आधीच्या कवींहून वेगळेपण घेऊन आली. नंतरच्या समकालीन समाजवास्तवावर भाष्य करणारी कविता लिहिणारे प्रभावी कवी म्हणून डहाके यांनी तेजस्वी मुद्रा उमटविली. विसाव्या शतकाचा उत्तरार्ध जीवनमूल्यांच्या न्हासाचा ठरला. या दुखःच्या वास्तवाचे डहाके साक्षीदार ठरले.

कवी असण्याचे आत्मभान डहाके यांच्या व्यक्तिमत्त्वात पुरेपूर आहे. सर्जनशीलता जपत जगत असताना समकालीन समाजवास्तव, राजकीय परिस्थिती, शिक्षणविश्व, वाङ्मयीन संस्कृती आणि समग्र सांस्कृतिक पर्यावरण याविषयीचे प्रगल्भ समाजभान त्यांना आहे. आत्मभान आणि समाजभान यांचा समतोल त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात असल्यामुळे त्यांच्या कवितेत गंभीरता व तत्त्वज्ञानाशी जवळीक साधलेली दिसते. त्यांच्या पिढीची जीवनपद्धती आणि संस्कारमूल्य या कवितांमधून स्पष्ट दिसते.

डहाके ज्या काळात लिहीत आले, त्या गेल्या पन्नास वर्षांच्या काळाचा वेताळ असा मानगुटीवर बसला आहे, की त्याच्या प्रश्नांची उत्तरे दिली काय

समुद्र कोंडून पडलाय गगनचुंबी इमारतींच्या गज्रांआड.
तो संवत्स वाटतो संध्याकाळी : पिंजारलेली दाढी, झिंज्या.
हताशपणे पाहत असतो समोरच्या बल्लिसाव्या मजल्यावरील मुलाकडे,
ज्यांचं बालपण उंचच उंच पण अरुंद झालंय
आणि त्याची त्याला कल्पनाच नाही.
समुद्राच्या डोळ्यांत थकव्याचं आभाळ उतरत येतं
आणि शिणून तो वळवतो डोळे.
इमारतींच्या पलीकडच्या रस्त्यावर थकलेल्या माणसांचे पाय, बसची चाकं.

समुद्र अस्वस्थ होऊन जातो
शहराच्या आयुष्याच्या विचाराने.
तेव्हा तो मनांतल्या मनांतच मुक्त होऊन फिरू लागतो
शहरांतल्या रस्त्यांवरून, वस्त्यांमधून.
उशिरापथीत रात्री तो बसलेला असतो
स्टेशनवरल्या बाकावर एकाकी, समोरच्या रुळांवरील रहदारी पाहत,
हातांवर डोकं ठेवून अर्धभिटल्या डोळ्यांनी.
त्याला आठवतं त्याच्याच शेजारी
पाय मुडपून कसंबसं झोपलेलं एखादं मूल,
ज्याचं बालपण स्टेशनवरल्या बाकाएवढं,
आणि त्याची त्याला कल्पना असावी किंवा नसावी.
समुद्र खिन्न हसतो आणि शिणलेल्या पापण्या भिटून घेतो.
त्याला काळजी वाटते साऱ्यांच्याच बालपणाची
वयस्कांच्या शहरांतील.

(शुभवर्तमान)

किंवा न दिली काय, मानवाची शकले होण्याची प्रक्रिया अधिक वेगवान झाली आहे. जगभरातील राजकीय व सामाजिक वास्तव भयाचा गणवेश घालून समोर उभे आहे. प्रचंड कोलाहलात संवाद हरवत चालला आहे आणि तरीही कवी क्षीण आवाजात या जगाबरोबर सातत्याने बोलू पाहतो आहे. प्रश्न विचारतो आहे. प्रश्नाचे उत्तर मिळण्याची सुतराम शक्यता नाही हे जाणत असूनही कवी बोलतो आहे. संवादाचा महत्त्वाचा पर्याय म्हणून कवितेवर श्रद्धा

असलेल्या कवींमध्ये वसंत आबाजी डहाके यांचे नाव अग्रक्रमाने घ्यावे लागते. डहाकेच्या व्यक्तिमत्त्वाप्रमाणेच त्यांची कविताही अतिशय ऋजू आहे. ती कधीच चढा स्वर लावत नाही. मात्र भोवतीच्या कोलाहलातही अतिशय संयत, पण ठामपणे हस्तक्षेप नोंदवत ती उभी आहे. समकालाची दुखरी नस पकडून ही कविता मनात ठणकत राहते. अस्वस्थ करते. डहाकेची कविता एका सार्वत्रिक व सार्वकालिक भयाला वाचा फोडते. सर्वसमावेशक अशा सामाजिक जाणिवेचे प्रकटन करते. डहाकेच्या कवितेत खिन्न व्याकूलता येत राहते. मानवी हतबलता शब्दरूप घेते.

‘समुद्र कोंडून पडलाय’ ही कविता ‘शुभवर्तमान’ या संग्रहात समाविष्ट आहे. ‘शुभवर्तमान’ ही मुळातली बायबलशी संबंधित संकल्पना. बायबलशी संबंधित ‘नवा करार’ म्हणजे येशूच्या शिष्यांनी आणि श्रद्धा ठेवणाऱ्या समुदायाने मागे ठेवलेला एक मौलिक ऐतिहासिक दस्तऐवज आहे. येशूच्या पुनरुत्थानाचा महानुभव ज्यांनी घेतला, त्यांनी तो अनुभव इतरांना मिळावा, या उच्च आध्यात्मिक हेतूने शुभवर्तमान सांगितले. मत्तय, मार्क, लूक व योहाना या चौघांनी ‘शुभवर्तमान’ कथन केले आहे. स्वानुभव व निरनिराळ्या सूत्रांकडून जमविलेल्या माहितीची प्रामाणिक मांडणी करून हा ऐतिहासिक दस्तऐवज समोर ठेवला आहे. डहाकेचा ‘नवा करार’ समकालीन जगण्याशी आहे. डहाके यांच्या ‘शुभवर्तमान’मधील अनुभवविश्वाच्या गाभ्याला भयाकुलता व्यापून राहिलेली आहे. या संग्रहातील कवितेत समाजव्यवस्थेने ग्रासलेला, निराश, एकाकी आणि दुःखी असा ‘मी’ आहे. पराधीनता, अस्थिरता आणि भय या त्याच्या भावना आहेत. हा ‘मी’ म्हणजे केवळ कवी नाही, तर लोकांच्या मनात रुजलेला ‘मी’ आहे. या

भयाकुल लोकांसाठीचे ‘शुभवर्तमान’ डहाके कथन करित आहेत. अर्थात, या लोकांसाठीचा येशू कुठून दुसरीकडून येणार नाही, तर तो विचार, ती धडपड या समाजातूनच येणार आहे, यावी लागेल, याची जाणीव कवीला आहे. समकालीन ऐतिहासिक दस्तऐवजाची प्रामाणिक मांडणी कवी येथे करू पाहात आहे. वसंत आबाजी डहाके यांच्या ‘समुद्र कोंडून पडलाय’ या कवितेचे वाचन करूया....

या कवितेत मुंबईचा थेट उल्लेख येत नाही; पण कवितेतील ‘शहर’ हे मुंबईच आहे, हे त्यातील ‘गगनचुंबी इमारती’, ‘स्टेशन’, ‘रूळ’ यांचा आणि संपन्न-विपन्न वर्तींचा उल्लेख येतो, यावरून स्पष्ट होते. मुंबई हा सलग भूभाग नाही. माहीम, वरळी, परळ, माझगाव, मुंबई, कुलाबा, छोटा कुलाबा ही मुंबईची सात बेटे व साष्टी बेट मिळून मुंबई महानगर बनले आहे. मुंबईच्या पूर्व-पश्चिम अशा दोन दिशांना समुद्र आहे. जणू काही समुद्राच्या दोन बाहूत मुंबई विश्वासाने विसावलेली आहे असे वाटते. व्यावसायिक गरज, पोटाची खळगी भरण्याची गरज यातून हे शहर औद्योगिक-आर्थिक राजधानी बनले. त्यातून पैसा व त्यासाठीची जीवघेणी धावाधाव या महानगराच्या जगण्याचा भाग बनली. या व्यवस्थेने माणसाचे जगणे कवडीमोल बनवले, त्यामुळे आपल्या बाहूत विश्वासाने विसावलेल्या या शहराच्या अगतिकतेने समुद्र अस्वस्थ झाला आहे, असे कवीला वाटले असावे. मुंबईचा थेट उल्लेख नसल्याने, भौतिक सुविधा प्राप्त करणे हाच जीवनहेतू असल्यासारखे धावणारे जगातील कोणतेही महानगर आणि तेथील अगतिकता, तेथील माणसांच्या मनात गर्दीतही निर्माण होणारा एकाकीपणा, त्यातून वाढणारी अस्वस्थता आणि वास्तवाचे गुदमरलेपण यांचे

प्रतिनिधित्व कवितेतील 'शहर' करते आहे.

'समुद्र कोंडून पडलाय' या शीर्षकापासूनच कवितेविषयी कुतूहल जागे होते. समुद्र कोंडला कसा गेला असेल, असा प्रश्न आपल्याला पडतो. हो, समुद्राला किनाऱ्याची मर्यादा असते. तशी एक मर्यादा सगळ्यांनाच असते; पण त्या मर्यादित मोकळीक असते. येथे अथांग समुद्र कोंडून पडला आहे. 'कोंडणे' म्हणजे 'चहुबाजूंनी प्रतिबंध होणे'. कोंडून पडल्यावर कोंडमारा होतो, गुदमर होते. समुद्राचा कोंडमारा का होतो आहे, का तो गुदमरतो आहे असे प्रश्न आपल्याला पडतात. आपण उत्सुकतेने कविता वाचू लागतो. लक्षात येते, की समुद्र संतुष्ट आहे, समुद्र हताश आहे, समुद्र अस्वस्थ, शिणलेला, एकाकी आणि खिन्न आहे. त्याची दाढी पिंजारलेली आणि केसांच्या झिंज्या झालेल्या आहेत. हे तर कोणाही व्यक्तीचे वर्णन आहे. मानवीभाव आरोपित करून कवी समुद्राला व्यक्तित्व देतो. आता समुद्र एक संवेदनशील सुजाण असा अस्वस्थ माणूस म्हणून आपल्यासमोर येतो. कवी डहाके यांनी त्यांच्या इतरही काही कवितांमध्ये समुद्राला व्यक्तित्व दिले आहे. या शहराकडे म्हणजेच महानगरीय लोकसमुदायाकडे आस्थेने, पण दुःखाच्या डोळ्यांनी पाहणारा समुद्र आपल्याला इतर कवितांमधूनही भेटतो. या महानगरातील घटनांचा साक्षी असलेला, चाकांवरून वेगाने धावणारे येथील दैनंदिन जगणे बघणारा, त्यातून निरागस बालपण हरवून जगण्याची गती सांभाळत बसलेले हे शहर पाहताना खिन्न होणारा, या साऱ्यांचा विचार करणारा समुद्र सचेतन रूपात आपल्यासमोर येतो.

एखाद्या दृष्यपटासारखी ही कविता आपल्यासमोर उलगडते. डहाके स्वतः चित्रकार आहेत, त्यामुळे असेल, पण दृष्यात्मकता हे त्यांच्या

कवितेचे वैशिष्ट्य आहे. एक एक दृष्यतपशील जोडत ते शब्दचित्र निर्माण करतात आणि त्यातून कविता साकार होते. ही कविताही चित्रमय अभिव्यक्तीला अपवाद नाही.

कवितेची पहिलीच ओळ आपल्याला सांगते, की समुद्र 'गगनचुंबी इमारतींच्या गजांआड' कोंडून पडला आहे. 'गजांआड' या शब्दांबरोबर आपल्याला कोठडी आठवते. समुद्राला कोंडणारे गज आहेत 'गगनचुंबी इमारती'. मुंबईत समुद्र हटवून, समुद्राला बंदी करून इमारती उभारण्यात आल्या आहेत. माणसाने आपल्या गरजा वाढवत नेऊन वैभवी भौतिक सुविधा निर्माण केल्या खऱ्या, पण त्या भौतिक सुविधांचेच 'गज' झाले आणि त्यात तोच अडकून पडला आहे. ही वेळ आहे संध्याकाळची. दिवसभराची गजबज, धावपळ, चैतन्य अस्ताला जायची ही वेळ आहे. बंदिवासात चैतन्यही मंदावते. दिवसभराचा थकवा घेऊन हे शहर आपापल्या घरात थोड्याच वेळात विसावेल; पण या शहराची काळजी वाटणारा समुद्र आधीच कोंडून पडला आहे. तो कोंडून पडलाय तिथूनच पाहतो या शहराकडे. त्यावेळी त्याला दिसतो बत्तिसाव्या मजल्यावरचा मुलगा. त्या मुलाला या वयातच उत्तम भौतिक सुविधा प्राप्त आहेत. एका संपन्नावस्थेत तो जगतो आहे. फक्त त्याचे बालपण त्याला उपभोगता येत नाही. या वयात मैदानावर मित्रांबरोबर खेळायचे असते, निसर्गात भटकायचे असते, प्राणी-पक्षी यांच्याबरोबर दोस्ती करायची असते; पण या सर्वांपासून दूर उंच मनोऱ्यात त्याचे जगणे सुरू आहे. नजर जाईल तिथवर आपलेच राज्य अशा आविर्भावात खेळायच्या वयात त्याचे बालपण सदनिकेएवढे अरुंद होत गेले आहे. मूलपणाचा आनंद गमावणाऱ्या मुलाकडे पाहताना

समुद्र हताश होतो. हे दृष्य पूर्ण करताना कवी एक सुंदर काव्यात्म ओळ लिहितो - 'समुद्राच्या डोळ्यांत थकव्याचं आभाळ उतरत येतं'. दिवसभराच्या कष्टाने सारे शहरच थकून भागून गेलेले आहे; पण त्या थकव्याहून समुद्राचा थकवा वेगळा आहे. शहराचे थकणे हे शारीरिक आहे, तर समुद्राचे थकणे मानसिक आहे. समुद्रात निळ्या आभाळाचे प्रतिबिंब पडतेच; पण येथे 'थकव्याचं आभाळ' उतरलेले आहे, हे वाचताना समुद्राची शहराविषयीची 'आभाळमाया' आपल्यापर्यंत पोचते. बलित्साव्या मजल्यावरील मुलाच्या काळजीने शिणून गेल्यावर समुद्र नजर वळवतो, तर त्याला पोटासाठी वणवण करून थकलेल्या माणसांचे पाय व बसची चाके दिसतात. या धावपळीतून हे शहर नेमके काय कमावते आहे आणि त्याच्याकडून काय गमावले जात आहे, याविषयीची चिंता समुद्राला आणखीन शिणवते आहे.

या सुरुवातीच्या आठ ओळींनंतर पहिली दृष्यमालिका संपते आणि दुसरी दृष्यमालिका सुरू होते. पहिल्या दृष्यमालिकेत समुद्राच्या डोळ्यांनी टिपलेली दृष्ये होती. दुसऱ्या दृष्यमालिकेत कोंडून पडलेल्या समुद्राने मनाने केलेल्या संचारात मनश्चक्षूंनी पाहिलेली दृष्ये आहेत. कवितेची मांडणी करताना या दोन दृष्यमालिकांच्या मध्ये मोकळी जागा सोडलेली आहे. हा अवसर अस्वस्थ करणाऱ्या मौनासारखा आहे. समुद्राची अस्वस्थता अधिकच गडद करणारा आहे.

कवितेच्या पहिल्याच ओळीत समुद्र कोंडून पडल्याचे कवीने सांगितलेले आहेच, समुद्राचे हे कोंडून पडणे दुसऱ्या दृष्यमालिकेतही अधोरेखित होते. कोंडून पडणे कोणालाच आवडणारे नसते. मुक्तपणाची आस प्रत्येकालाच असते. समुद्रालाही ती आहे. उंच इमारतींच्या गजांआड कोंडून पडलेल्या

समुद्राचे मोकळेपण संपले आहे. मग तो 'मनातल्या मनांतच मुक्त होऊन फिरू लागतो'. येथे त्याची कोंडून पडण्यातील हतबलता गडद होते. शहराच्या आयुष्याने अस्वस्थ झालेला समुद्र आता शहराच्या रस्त्यांवरून, वस्त्यांमधून मनाने फिरू लागतो. रात्री उशिरापर्यंत रुळांवरून धावणारे जग पाहात तो स्टेशनात बसून असतो. गर्दीच्या गजबजाटातही तो एकाकी असतो. शिणलेले डोळे अर्धमीट असतात. त्या अर्धजागृतावस्थेतही त्याला आठवते ते त्याच्याच शेजारी पाय मुडपून झोपलेले मूल. या मुलाचे बालविश्व स्टेशनातल्या बाकाएवढे आहे, हे त्याला जाणवते. झोपेतही पाय पसरण्याची मुभा नाही त्या मुलाला. समुद्र अधिकच शिणतो आणि पापण्या मिटून घेतो. एखादी दुःसह गोष्ट आपल्यासमोर घडत असते, आपल्याला जाणवते, पण त्यातील दुःख आपण दूर करू शकत नाही, की ती घटना घडण्यापासून आपण रोखू शकत नाही, अशा वेळी आपण हतबल, अगतिक, खिन्न होतो. मानसिक शीण येतो आपल्याला आणि आपण हताश होत डोळे मिटून घेतो. समुद्राचेही तसेच झाले. तो ना त्या संपन्नावस्थेतील मुलाला त्याचे बालपण मिळवून देऊ शकतो, ना या विपन्नावस्थेतील मुलाला.

मूल संपन्नावस्थेत असो, की विपन्नावस्थेत, बालपणाचे सुख उपभोगायला मिळणे हा त्याचा हक्क आहे; पण दोन्ही विश्वातील मुले या बालपणाला पारखी झाली आहेत. दोघांचीही बालपणे 'अरुंद' आहेत. एकाचे उंचच उंच तरीही अरुंद आहे आणि दुसऱ्याचे तळाशी, तरीही बाकाएवढे अरुंदच. दोन्ही मुले आर्थिक स्तर भिन्न असूनही बालपणाचा हक्क गमावण्याच्या एकाच पातळीवर येतात येथे आणि तरीही त्या दोहोतील सूक्ष्म भेद कवी लक्षात आणून

देतो. संपन्नावस्थेतील मुलगा एवढ्या उंच ठिकाणी असतो, की त्याला समाजवास्तवाची जाणीव, जगण्याचे संघर्ष माहीतच नाही. साहजिकच त्याला बालपणाचे सुख म्हणजे काय हेही नेमके कळलेले नाही. त्याला उपलब्ध झालेले भौतिक सुखच बालपणाचे सुख वाटते आहे. आपले बालपण किती 'अरुंद' झाले आहे, याची त्या मुलाला 'कल्पनाच नाही'. वैभवसंपन्नता व्यक्तीला सामाजिक वास्तवापासून कशी बालवयातच दूर नेते याकडे कवी निर्देश करतो. विपन्नावस्थेतील मुलाला जगण्याचा संघर्ष रोज करावा लागतो आहे. तो जमिनीवर आहे; म्हणून त्याला आपण नेमके कशाला पारखे झालो आहोत याची जाणीव असू शकते. आपण जे जगण्यासाठी, तगून राहण्यासाठी करतो आहोत, त्याची त्याला पूर्ण जाणीव असू शकते. त्यामुळेच त्याला आपल्या बालपणाचे हक्क आपण गमावतो आहोत, याची 'कल्पना असावी' किंवा असेच असते आयुष्य, त्यात मूल म्हणून काही वेगळे हक्क नसतात, या त्याच्या अनुभवाने आपण काय गमावतो आहोत, याची 'कल्पना नसावी'. बालपण गमावतो आहोत याची कल्पना असली काय किंवा नसली काय त्याच्या वाट्याला आलेले भोग सुटणार नाहीत, त्यामुळे त्याने ते असहायतेने स्वीकारलेले असते. या दोन मुलांमध्ये केवळ आर्थिक स्तरावर भेद नाहीत, तर आर्थिक स्तरावरील भेदामुळे सामाजिक व सांस्कृतिक स्तरावरही भेद निर्माण झालेला असतो. या भेदाची जाणीव होऊन समुद्र खिन्न होतो.

आता समुद्राला शहरातील साऱ्यांच्याच बालपणाची काळजी वाटू लागलेली असते. कवीला येथे लहान मुलांची काळजी वाटतेच, मग ते संपन्न

घरातील असोत, की विपन्न वा बिनघराचे असोत; पण त्याचबरोबर शहरातील साऱ्यांच्याच, वयाने लहान नसलेल्यांच्याही मनातील मूलपणाची काळजी वाटू लागलेली आहे. बालपणाचे सुख गमावणारी ही सर्व स्तरांतील मुले आहेत 'वयस्कांच्या शहरांतील'. येथे 'वयस्क' हा शब्द केवळ वयाने वाढलेली एवढाच मर्यादित नाही, तर या समाजाचे राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक नेतृत्व करतात, त्यांना समाजातील 'भावी पिढी'च्या सर्वांगीण वाढीचे काहीही देणे-घेणे नसते, हे कवीला सूचित करायचे आहे. मुलांचे बालपण करपवणारे हे 'वयस्क' केवळ मुंबईपुरतेच मर्यादित नाहीत, हे सांगण्यासाठी 'शहरांतील' असा अनेकवचनी उल्लेख कवी करतो. जगातील सर्वच महानगरीय जीवनात, कार्पोरेट भांडवलशाहीत माणसांच्या जगण्याविषयी पर्वा उरलेली नाही, हा अनुभव असल्याने कवीला जगभरच्या सर्वच महानगरांतील साऱ्याच लहान मुलांविषयीची काळजी अधिकच वाटू लागते; म्हणूनच कवी अस्वस्थ होतो आहे. कवी कोंडून पडला आहे.

या कवितेत अथांग व्याकुळता आहे. कुठेही शब्दबंबाळ न होता साध्या सोप्या शब्दांत, तरीही गतिमान भाषेत लहान मुलांविषयीच्या काळजीचा भाव कवीने एखाद्या चित्रासारखा रेखाटला आहे. रोजच्या आयुष्यात घडणाऱ्या घटनांकडे बघण्याचा एक नवा संदर्भ डहाके त्यांच्या कवितांना मिळवून देतात, याचा अनुभव आपल्याला या कवितेतही येतो. परिस्थिती व तिचा माणसांवर होणारा परिणाम यातील द्वंद्व ते मांडतात. डहाके यांच्या कवितेतील अनेक वैशिष्ट्ये सांभाळणारी अशी ही अस्वस्थ करणारी कविता आहे.

शिक्षण संक्रमण : माझे अनुभव

संगीता अधापुरे

९८२३१४१६७२

संशोधन शाखेची शाखाप्रमुख म्हणून कार्यभार स्वीकारला, अन् 'शिक्षण संक्रमण'शी नातं जुळलं. तशी साहित्याची थोडीशी आवड होतीच; पण शैक्षणिक मासिकाशी तसा संबंध कधी आला नव्हता. 'शिक्षण संक्रमण'शी नातं जुळण्याआधीच 'शिक्षण संक्रमण'च्या वाचकांशी आणि वर्गणीदारांशी नातं आधी जुळलं; कारण शाखेत येणारे फोन घेणे हा माझ्या कामाचा भाग होता आणि काम हाच माझा देव, त्यामुळे मी तशी अबोल असतानासुद्धा कामाचा भाग म्हणून मी फोनवरून वर्गणीदारांशी, वाचकांशी बोलायला सुरुवात केली. अंकाची वर्गणी किती आहे, अंकाचा वर्गणीदार होण्यासाठी काय करावयाचे, अंक मिळाला नाही तर काय करावयाचे, हे सर्व बोलता-बोलता माझं नातं शिक्षण संक्रमणशी घट्ट होऊ लागलं. मी स्वतःहून कार्यालयात येणाऱ्या शिक्षकांशी, अंक मिळत नाही म्हणून रागावून फोन करणाऱ्या वर्गणीदारांशी संवाद साधू लागले. रागावल्याबद्दल धन्यवाद देऊन, सर, शिक्षण संक्रमण अंकासाठी रागावत आहात, पण किती वेळा प्रतिक्रिया पाठवल्या, किती लेख पाठवले, किती लेख वाचले, असे हळूच विचारू लागले.

संवाद साधल्याचा परिणाम म्हणजे 'शिक्षण संक्रमण'चे अंक विद्यार्थी, शिक्षक आणि पालकांच्या मनामनांत किती रुजले आहेत, याचा अनुभव मला येऊ लागला. 'शिक्षण संक्रमण' किती उपयोगी आहे, विद्यार्थ्यांसाठी त्याचा कशाप्रकारे उपयोग केला जातो, हे अनुभवास येऊ लागले आणि अशा ठिकाणी मला दोन वर्षे काम करायला मिळाले, याचा मला खूप अभिमान वाटतो. अनेक व्यक्तींनी 'शिक्षण संक्रमण'ला खूप खूप शुभेच्छा दिल्या. अनेक लेखक

हे शिक्षण संक्रमण मध्ये लेखन करत असतात. त्यांच्या प्रतिक्रियासुद्धा खूप बोलक्या आहेत.

एक वाचक त्यांना अंक मिळाला नाही, तर तो मिळेपर्यंत त्यांना चैन पडत नाही असे सांगतात. मी शिक्षण संक्रमणचा नियमित वाचक आहे. मी अंक वाचल्याशिवाय राहू शकत नाही, असे त्यांचे म्हणणे आहे. अंक उशिरा मिळाला, तरी ते अस्वस्थ होतात.

एकदा कार्यालय सुटण्याच्या वेळेस एक मुलगा धावत धावत आला व विनंती करू लागला, की त्याला 'शिक्षण संक्रमण' अंक पाहिजे. त्याची काकू एका शाळेत शिक्षिका आहे. ती शिक्षण संक्रमण अंकाची नियमित वर्गणीदार आहे; परंतु तिला अंक मिळाला नाही. त्या मॅडमशी संवाद साधला असता असे कळले, की १९९३ पासूनचे म्हणजे २७ वर्षांपासूनचे 'शिक्षण संक्रमणचे' अंक त्यांनी जपून ठेवलेत, त्यांना आवडणारे त्यातील लेख त्या पुनःपुन्हा वाचतात. त्याचा त्यांना विद्यार्थ्यांशी संवाद साधताना खूप उपयोग होतो. त्यांच्या म्हणण्यानुसार अंकातील माहिती खूपच उद्बोधक, रंजक असते. त्यांच्या शाळेचे संस्थेद्वारे इन्स्पेक्शन होते, तेव्हा 'शिक्षण संक्रमण'सारखे शैक्षणिक मासिके वाचण्यासाठी त्यांना एक गुण दिला जातो. शिक्षण संक्रमण अंकातील लेखांबद्दल त्या फारच भरूभरून बोलत होत्या.

असेच एक दिवस दुपारी भर उन्हात दोन गृहस्थ शाखेत अगदी घामाघूम होऊन आले. आम्ही त्यांना बसायला खुर्ची दिली, पाणी दिले. येण्याचे प्रयोजन विचारले असता 'शिक्षण संक्रमण' पोस्टाने मिळाले नसल्यामुळे त्यांना कार्यालयात यावे लागल्याचे समजले. ते गृहस्थ एक अभ्यासिका चालवतात. पुणे येथे त्यांची ही अभ्यासिका आहे. सदर अभ्यासिकेसाठी

‘शिक्षण संक्रमण’ अंकाचे ते वर्गणीदार आहेत असे त्यांनी सांगितले. दहावी, बारावीचे विद्यार्थी अभ्यासासाठी त्यांच्या अभ्यासिकेत येतात व त्यांना या अंकामुळे अभ्यासात खूप मदत होते. परीक्षेसाठी अभ्यास करताना विद्यार्थ्यांना ‘शिक्षण संक्रमण’ अंकामुळे दिशा मिळते, असे त्यांचे म्हणणे आहे.

एका कोचिंग क्लासमधील शिक्षकाचा शिक्षण संक्रमण अंक न मिळाल्याबाबत फोन आला. तेसुद्धा अंकाचे वर्गणीदार आहेत व त्यांना त्यांच्या कोचिंग क्लासमध्ये विद्यार्थ्यांना शिकवण्यासाठी शिक्षण संक्रमण अंकाचा खूपच चांगला उपयोग होतो, फायदा होतो, असे त्यांचे म्हणणे होते.

होमी भाभा सेंटर फॉर सायन्स एज्युकेशन, मुंबई या नावाजलेल्या संस्थेतील एक कर्मचारी विद्यार्थ्यांसाठी विविध उपक्रम चालवतात. त्या उपक्रमांची माहिती विद्यार्थी, शिक्षक व पालकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी ‘शिक्षण संक्रमण’ एक उत्तम माध्यम आहे असे त्यांचे म्हणणे आहे, त्यामुळे त्यांनी शिक्षण संक्रमण अंकामध्ये लेख देण्याची इच्छा व्यक्त केली आणि लेख पाठविलासुद्धा.

रोज असे कित्येक फोन येतात, काही लोक प्रत्यक्ष येतात, पण सर्वांचे एकच म्हणणे असते, की

नियमित अंक मिळाला पाहिजेत. काही शाळांमध्ये या अंकाचे सामुदायिक वाचन होते. अंकात येणारे विविध उपक्रम शाळेत राबवून बघितले जातात. बरेचसे शिक्षक, पालक या अंकाचे वैयक्तिक वर्गणीदार आहेत. एवढेच नव्हे तर काही सिनीअर कॉलेजचे शिक्षकसुद्धा हा अंक घेऊन मनापासून वाचतात. लेखकांना फोन करून आपल्या प्रतिक्रियासुद्धा कळवतात. एकदा एका कंपनीतील कर्मचाऱ्याचा फोन आला. त्यांनी अंक वाचला व आजच्या विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाशी नाते सांगणारा अंक असल्याबद्दल खूप कौतुक केले. आम्हांला पण यात लिहिता येईल का, अशी विचारणा केली, तेव्हा हा अंक फक्त शिक्षक, पालक यांच्यापुरता मर्यादित निश्चितच नाही, परंतु अंकाचे केंद्रस्थान आजचा विद्यार्थी, जो उद्याचा नागरिक आहे, याची जाणीव ठेवावी, अशी अपेक्षा मात्र नक्की आहे, हे आवर्जून सांगावेसे वाटते.

या सर्वांशी संवाद साधताना आणि ‘शिक्षण संक्रमण’बद्दल ऐकताना ऊर भरून येतो. खूप आनंद होतो. या सर्वांचे ‘शिक्षण संक्रमण’बाबतचे प्रेम असेच कायम राहो व वृद्धिंगत होवो, हीच सदिच्छा. सर्वांचे खूप खूप आभार.

सप्रेम नमस्कार,

मे-जूनचा अंक हाती आला. जिवाचा सखा भेटल्याचा आनंद झाला. त्यातही १०० पाने वाचनीय. दवणे सरांचा पहिला लेख म्हणजे शब्दांचा नंदादीप! कालच सुरु झालेला ज्ञानमास म्हणजे श्रावण! सार्थ आनंदपर्व!

जगदीश इंदलकर

सप्रेम नमस्कार,

खरेच अंक फारच सुंदर व दर्जेदार झाला आहे. सर्व संपादक मंडळ व लेखकांचे हार्दिक अभिनंदन! सर्वच लेख शिक्षक, पालक व विद्यार्थी यांना फायदेशीर आहेत. वाचावे असेच!

काकासाहेब वाळुंजकर

शिक्षण संक्रमण - जुलै २०२० (५०)

लेखनासाठी आवाहन - लिहिते व्हा !

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळातर्फे दर महिन्याला 'शिक्षण संक्रमण' हे मासिक प्रकाशित केले जाते, हे आपणास विदित आहे. शिक्षणातील बदलत्या विचारप्रवाहांचे अद्ययावत ज्ञान देणारे 'शिक्षण संक्रमण' हे राज्यमंडळाचा आरसा आहे.

'शिक्षण संक्रमण'मधून अभ्यासू शिक्षक, लेखक यांचे उत्तम, वैचारिक साहित्य प्रसिद्ध केले जाते. या अंकांसाठी विद्यार्थी, पालक व शिक्षकांना साहित्य पाठविण्याचे आवाहन करण्यात येत आहे. शिक्षक कुशल अध्यापक, अनुभवी, व्यासंगी, बहुश्रुत आहेतच. शिक्षकांनी शालेय विषयाशी निगडित, विद्यार्थी व शिक्षकांना प्रगल्भ करणारे, त्यांचा गुणात्मक विकास करणारे आपले स्वलिखित साहित्य अंकासाठी पाठवावे. ते 'शिक्षण संक्रमण'च्या अंकात प्रकाशित केले जाईल. पुनर्रचित अभ्यासक्रम, मूल्यमापन पद्धती, विषयनिहाय पाठ्यपुस्तकातील आशय, अध्यापन पद्धती, शालेय उपक्रम या विषयांवर आपले विचार व्यक्त व्हावेत. अर्थात याशिवायही शिक्षक व विद्यार्थी यांचे शालेय हित लक्षात घेऊन शैक्षणिक विषयावर लेख पाठवावेत; त्यांचे स्वागतच होईल.

आलेल्या लेखातून निवडक लेखांवर, संपादक मंडळाकडून आवश्यक ते संस्कार करूनच लेख प्रकाशित केले जातील, याची लेखकांनी नोंद घ्यावी.

लेखन करताना काही बाबी विचारात घेणे महत्त्वाचे आहे -

- * लेख स्वतः लिहिलेले असावेत.
- * विविध मान्यवरांच्या आत्मचरित्रातील उतारे असू नयेत.
- * स्वतः केलेले किंवा शाळेत योजले जाणारे उपक्रम, त्यामुळे विद्यार्थ्यांना झालेला फायदा व त्यातून इतर शिक्षकांना मिळणारे मार्गदर्शन यावर लेख असावेत.
- * आपल्या अध्यापनाच्या विषयातील महत्त्वाच्या घटकांवर आधारित लेख असावेत. आपण अध्यापन करताना एखाद्या घटकातील महत्त्वाच्या मुद्द्यांचे स्पष्टीकरण करणारे असावेत.
- * विषय समृद्धीकरण करणारे लेख असावेत.

उपरोक्त 'शिक्षण संक्रमण' मासिकासाठी साहित्य "सचिव, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, सर्व्हे नंबर. ८३२ - ए, फायनल प्लॉट नं. १७८, १७९, बालचित्रवाणीजवळ, आधारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटच्या मागे, भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे - ४११ ००४" या पत्त्यावर पोस्टाने, इमेलद्वारे (e-mail - secretary.stateboard@gmail.com) अथवा हस्तपोहोच पाठवता येईल. साहित्यासोबत लेखकाचे कव्हरिंग लेटर पाठवावे, त्यामध्ये 'लेख शिक्षण संक्रमण अंकात छापण्याविषयी' उल्लेख करून लेखकाचे संपूर्ण नाव, पूर्ण पत्ता, मोबाईल क्रमांक, इमेल-आय.डी., शाळेचे/कार्यालयाचे नाव व पत्ता इत्यादी माहिती देण्यात यावी.

(डॉ. अशोक भोसले)

सचिव

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व
उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ
भांबुर्डा, शिवाजीनगर,
पुणे - ४११ ००४

शिक्षण संक्रमण - जुलै २०२० (५९)

REGISTERED

Shikshan Sankraman Registered Newspaper is
Date of Publication - 26th July, 2020
Date of Posting - 26th July, 2020
Posted at Pune PSO, GPO 411 001

RNI NO.MAHMAR/2011/38461
Postal Regd.No.PCW/007/2018-2020
(Decl.No.SDM/PUNE/SR/57/2018)

(Licence to Post without Prepayment of postage No. WPP-74/2018-2020)

if not delivered please return to :

संपादक, शिक्षण संक्रमण

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ,

स.नं.८३२-ए, फायनल प्लॉट नं १७८, १७९

बालचित्रवाणीजवळ, आधारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमार्गे, भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११००४

दूरध्वनी: ०२०-२५७०५००० फॅक्स नं: ०२०-२५६६५८०७

ई-मेल: hodresearch.stateboard@gmail.com

वेबसाईट: <http://www.mahahsscboard.maharashtra.gov.in>

stamp

प्रति

_____

_____

_____

_____

शिक्षण संक्रमण - जुलै २०२० (५२)